

**Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігі
Бәрімбек Бейсенов атындағы Қарағанды академиясы**

**Жоғарғы оқу орнынан кейінгі білім беру институты
Мемлекеттік-құқықтық пәндер кафедрасы**

**6D030300 - «Құқыққорғау қызметі» мамандығына арналған
SKOTGP7211 «Құқық және мемлекет теориясы: қалыптасуы
және қазіргі даму үрдісі» пәні бойынша**

ДӘРІС КЕШЕНІ

Курс: 1

Семестр: 1

Кредит саны: 2

Қарағанды 2016

**Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігі
Бәрімбек Бейсенов атындағы Қарағанды академиясы**

**Жоғарғы оқу орнынан кейінгі білім беру институты
Мемлекеттік-құқықтық пәндер кафедрасы**

Д Ә Р І С М Ә Т І Н І

**Тақырыбы: Мемлекеттің пайда болуы туралы
мәселенің көпқырлы кезеңдері**

**Дәріс кафедра мәжілісінде талқыланып,
мақұлданды 2016 ж. «03» мамыр
№ 23 хаттама
Дайындаған: кафедра аға оқытушысы
полиция подполковнигі С.С. Түсіпбеков**

ҚАРАҒАНДЫ

Мемлекеттің пайда болуы туралы мәселенің көпқырлы кезеңдері

Ж О С П А Р Ы

Кіріспе

Негізгі бөлім

1. Мемлекеттің пайда болуының негізгі теорияларына сипаттама.

2. Мемлекет типологиясына негізгі көзқарастар

Қорытынды

ҰСЫНЫЛАТЫН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1.	Ағдарбеков Т. Мемлекет және құқық теориясы: оқулық.	Алматы, 2008.
1.	Ағдарбеков Т. Мемлекет және құқық теориясының негізгі мәселелері: оқу құралы	Алматы: Заң әдебиеті, 2009.
2.	Байжанова Г.Т., Әділбекова Қ.Қ. Мемлекет және құқық теориясы пәні бойынша мемлекет бөліміне арналған дәрістер жинағы	Қарағанды, 2003.
3.	Байжанова Г.Т. Құқық теориясы	Қарағанды, 2004.
4.	Байжанова Г.Т. Мемлекет және құқық теориясы	Қарағанды:Болашақ-Баспа, 2006.
5.	Бейсенова А.У. Мемлекет және құқық теориясы: оқулық.	Алматы: Атамұра, 2007.
6.	Биекенов Н.А. Мемлекет және құқық теориясы: оқу құралы	Қарағанды, 2006.
7.	Булгакова Д.А. Мемлекет және құқық теориясы: оқу құралы	Алматы: Заң әдебиеті, 2007.
8.	Дархамбаева А. Д. Мемлекет және құқық теориясы: оқу құралы: негізгі терминдер мен ұғымдарды қысқаша түсіндіру/ А. Д. Дархамбаева.	Алматы: Айдана, 2003.
9.	Жоламан Қ.Д, Мұқтарова А.К., Тәуекелев А.Н. Мемлекет және құқық теориясы	Алматы: Фолиант, 2001.
10.	Жоламан Қ.Д. Мемлекет және құқық теориясы	Алматы: Нур - пресс, 2007.
11.	Ибраева А.С., Ибраев Н.С. Мемлекет және құқық теориясы. Оқулық	Астана: Фолиант, 2007.
12.	Какимова М. Ш. Мемлекет және құқық теориясы негіздері: бастауыш және орта кәсіби білім беруге арналған оқулық	Астана: Фолиант, 2007.

13.	Мемлекет және құқық теориясы: оқулық / Қ. Д. Жоламан	Алматы : Нұр-Пресс, 2005.
14.	Өзбекұлы С., Қопабаев Ө. Мемлекет және құқық теориясы: оқулық.	Алматы, Жеті жарғы, 2006
15.	Өзбекұлы С. Мемлекет және құқық теориясы: оқулық	Алматы: Жеті Жарғы, 2009.
16.	Сапарғалиев Ғ., Ибраева А.С. Мемлекет және құқық теориясы Оқулық.	Астана: Фолиант, 2007.
17.	Сапарғалиев Ғ., Ибраева А.С. Мемлекет және құқық теориясы: оқулық. 2-басылым.	Алматы: Заң әдебиеті, 2011.
18.	Салкебаев Т.С., Тусупбеков С.С. Мемлекет және құқық теориясы: дәрістер курсы.	Қарағанды 2011ж.
19.	Табанов С.А. Салыстырмалы құқықтану негіздері.	Алматы: Жеті Жарғы, 2009.
20.	Шапахқызы У., Салкебаев Т. Мемлекет және құқық теориясы	Астана, 2009.

Кіріспе

Алғашқы қауымдық құрылысқа келесі сипаттар тән болды. Қарапайым қарудың (құралдың) ғана болуы және адамның тайпаның көмегінсіз өзін тамақпен, киіммен, үй-жаймен қамтамасыз ете алмауы. Бірақ адамдар біріге, ұжымдаса еңбектенгенмен, өздері тұтынғаннан артық өнім өндіре алмауы, сондықтан мұндай қоғамда өнімдердің артықшылығы, жеке меншік болмады және соған сәйкес кедейлер мен байлар болмады. Экономикалық тұрғыдан барлығы бірдей тең болды. Осы экономикалық теңдік саяси теңдікті туындатты. Топтың барлық ересек адамдары – еркектер де, әйелдер де топтың қызметімен байланысты қандайда болсын сұрақты талдауға және оны шешуге қатысуға құқылы болды.

Алғашқы қауымдық қоғамдағы биліктің ерекшеліктері: 1. Билік тек бір ру көлемінде ғана таралды және сол рудың барлық ересек мүшелерінің еркін білдірді, қандық туыстыққа негізделді. 2. Тікелей қоғамдық болып табылды, алғашқы қауымдық демократияның, өзін-өзі басқарудың бастамаларының негізінде ғана қалыптасты. 3. Бұл биліктің билік органдары ретінде ақсақалдар, әскери қолбасшылар, абыздар - ру мүшелерінің жиналысымен сайланатын болды, олар биліктік функцияларды ру мүшелерінің жиналысының бақылауымен жүзеге асырды және кез-келген уақытта жиналыс мүшелерімен орындарынан алынуы мүмкін болды және олар алғашқы қауымдық қоғамның өмір сүруінің маңызды мәселелерін шешіп отырды. 4. Тек басқарумен айналысатын арнайы аппарат болған жоқ.

Алғашқы қоғамның ыдырауы мен мемлекеттің пайда болу себептері: - қосымша құнның пайда болуы, жеке меншіктің қалыптасуы, - қоғамның тапқа бөлінуі, - қанаушылықтың қалыптасуы, - қанаушы тап өзінің үстемдігін жүргізу үшін мемлекет құруы. Мемлекеттің дамуы - мемлекет қоғамдық еңбек

бөлісінің, жеке меншіктің пайда болуы нәтижесінде алғашқы қауымдық құрылыс тапқа бөлінуінің туындысы. Мемлекет жария өкіметтің пайда болуы мен іс-әрекетінің нәтижесі ретінде қалыптасатын, қоғам өмірін ұйымдастырудың нысаны және оның негізгі салаларына басшылық ететін, қажетті жағдайларда өкіметтің күш-қуатына сүйенетін басқару жүйесі. Құқықтың дамуы - адам қоғамының дұрыс өмір сүруінің негізгі объективтік заңдылықтарының бірі, әлеуметтік нормалардың қалыпта-сып қоғамдағы қарым-қатынастарды реттеп, басқаруы: Әлеуметтік нормалардың (әдет-ғұрып, салт-дәстүр, мораль, діни нормалары) қоғамның даму процесінде бірте-бірте құқықтық нормаларға айналуы. Сондықтан, Құқық мемлекеттен аз да болса бұрын қалыптасты деуге болады. Алғашқы қоғамда мемлекеттік қызметтің басталуынан бері қарай құқық қарым-қатынастардың басым көпшілігін реттеп, басқаратын нормаға айналды. Қоғамда мемлекеттің өзі қабылдаған, бекіткен құқықтың жаңа түрлері пайда болды: заң, заңға тәуелді актілер, шарттық нормалар, заң күші бар соттың шешімдері. Құқық екі жолмен дамыды. Біріншісі — мемлекеттік қоғамдық меншікті реттеу моральдық-діни нормаларға сүйенді. Мысалы, Индияда Ману заңы, мұсылман елдеріндегі Құран заңы; екіншісі - жеке меншік бағытындағы қатынастарды мемлекеттік органның өзі бекіткен нормалар арқылы реттеп-басқару.

МЕМЛЕКЕТ ПЕН ҚҰҚЫҚТЫҢ ПАЙДА БОЛУЫ

Алғашқы қауымдық қоғам, оның дамуы және ыдырауы. Алғашқы қауымдық қоғам. Адамдардың пайда болып, жер жүзінде өмір сүре бастағанына екі миллиондай жыл болды. Қоғамның диалектикалық даму процесіне сәйкес адамдардың өздерінің дене құрылысы да, тәжірибесі де, пайдаланатын құралдары да дамып отырды. Соның нәтижесінде шамамен осыдан 40 мың жыл бұрын қазіргі типті адамдар (хомо сапиенс) қалыптасты. Адамдардың дене құрылысының өзгеруі тоқтап, оның орнына олардың қауымдық құрылысы, тәжірибесі басында бәсең, кейін қарқынды түрде дами бастады. Бұл процесс бірте-бірте алғашқы қауымдық қоғамды өмірге әкелді. Қоғамның дамуы екі бағытта жүріп отырды: адамдардың өмірлік тәжірибесінің дамуы және соған сәйкес пайдаланатын құралдардың өзгеріп, прогрестің жаңаруы. Бірақ бұл процесс басында өте бәсең дамыды.

Алғашқы қауымдық қоғамның экономикалық, әлеуметтік дамуы екі кезеңге бөлінеді:

1. Жабайы адам дәуірі - 40-12 мыңжылдықтар арасы. Адамдар табиғаттың дайын заттарынмен қоректенген, қарулары дайын: тас, сүйек, ағаш. Жабайы аңшылық, балықшылық қалыптасып қоғамның негізгі сипаты табиғаттың, қоршаған ортаның адамдардың күн көрісіне қолайлы жақтарын пайдалана отырып, экономикалық, әлеуметтік жағдайды жақсарту. Қысқаша айтқанда дайынды игерушілік дәуірі. Бұл кезеңде қиыншылық, ашаршылық жиі болды.

2. Экономиканың қолдан жасау дәуірі - 12-4 мыңжылдықтар арасы. Бұл кезеңде адамдардың тәжірибесі, пайдаланатын қаруы дамыды. Рухани сана-сөзімі, білімі жоғарлады. Экономиканы қолдан жасауға мүмкіншілік қалыптасты. Металлургия, керамика өмірге келді. Мал-

шылық - егіншілік арқылы сертификациялық қоғам, рулық, тайпалық бірлестіктер, әлеуметтік нормалар өмірге келді.

Алғашқы қауымдық қоғамның экономикасы мен құрылымы - экономиканың негізгі сипаты; қоғамдық, еңбек, қоғамдық меншік, қоғамдық бөліс, қоғамдық өмір сүру. Қоғамның құрылысы: туысқан-дық ру, тайпа, одақ, бірлестіктер. Бұл құрылымдарды құруды, дамытуды қоғамның экономикасының, тәжірибесінің, құралдарының даму деңгейіне сәйкес жасап отырған.

Алғашқы қоғамды басқару және әлеуметтік нормалар - қоғам-дық күрделі мәселелерді жалпы халықтық жиналыста талқылап, шешімдер қабылдап отырған. Күнделікті мәселелерді шешіп басқару үшін ру басшылары сайланып отырған. Тайпа, одақ, бірлестіктерді, ру басшыларының кеңесі басқарған. Тайпа, одақ, бірлестіктерді күнделікті басқару үшін Кеңестің мәжілісінде тайпа, одақ, бірлестіктердің басшылары сайланып отырған. Олар жұртпен бірдей еңбектеніп, қоғамдық жұмыстарын атқарып жүрген.

Алғашқы қоғамның даму процесінде әлеуметтік мононормалар (бірігу-бірлесу) қалыптасып, сол арқылы қарым-қатынастарды реттеп-басқарып отырған. Мононорманың негіздері мен түрлері: әдет-ғұрып, салт-дәстүр, мораль, діни нормалар. Алғашқы қоғамның дамуы барлық региондарда, барлық континенттерде бірдей болды. Тек мемлекет пен құқықтың пайда болуы кезеңінен бастап айырмашылықтар, ерекшеліктер молая бастады. Мысалы, шығыс елдерінде (Араб, Үнді, Иран, Қытай) мемлекет пен құқықтың дамуы бір-біріне ұқсас; Афин, Рим, Спартада мемлекет пен құқықтың дамуы басқа түрде болды. Еуропаның, Азияның басқа елдерінде - үшінші түрде дамыды. Бұл елдер алғашқы қоғамнан феодалдық формацияға - қоғамға көшті.

Мемлекет пен құқықтың пайда болуы, оның объективтік заңдар алғашқы қауымдық қоғамның экономикалық, әлеуметтік, құрылымдық, басқарушылық салаларындағы объективтік даму процестері бір-бірімен тығыз байланыста өзгеріп, жаңарып отырады. Бұл объективтік даму процестің күрделі сатысы әлеуметтік революциялық төңкеріс - б.з.д. 10-15 мыңжылдықтарда болған. Ол төңкеріс көзінде малшылық пен егіншілік қалыптасты, ажарланған тастан жасалған қарулар өмірге келді, адамның тәжірибесі өсіп, молайды. Қоғамдық еңбек төрт күрделі тарауға бөлінді: малшылық, жер игеру, өндірістік және саудагерлер тобы. Бұның бәрі еңбектің өнімділігін арттырды, қоғамның шығысынан кірісін асырды. Сөйтіп, қоғамдық байлық қалыптаса бастады, оны иемденетін топтар, таптар пайда болды. Экономикалық өзгерістер әлеуметтік қайшылықтарды өмірге әкелді. 5-4 мыңжылдықтарда сол қайшылықтарды реттеп, қоғамды басқару үшін құқық пен мемлекет пайда болды. Мемлекет және құқық тарихы қоғамның антогонистік тапқа бөлінуінің нәтижесі болып табылады.

Сонымен, құқық пен мемлекеттің өмірге келуінің, қалыптасуының негізгі объективтік заңдары:

- қосымша өнімнің пайда болуы;
- жеке меншіктің қалыптасуы;
- таптар мен топтардың арасында күрестің басталуы;

- қайшылықтарды реттеп, қоғамды басқару үшін құқық пен мемлекеттің өмірге келуі.

Құқықтың дамуы - адам қоғамының дұрыс өмір сүруінің негізгі объективтік заңдылықтарының бірі, әлеуметтік нормалардың қалыптасып қоғамдағы қарым-қатынастарды реттеп, басқаруы: Әлеуметтік нормалардың (әдет-ғұрып, салт-дәстүр, мораль, діни нормалары) қоғамның даму процесінде бірте-бірте құқықтық нормаларға айналуы. Сондықтан, Құқық мемлекеттен аз да болса бұрып қалыптасты деуге болады. Алғашқы қоғамда мемлекеттік ксзсцпц бастауыііап бсрі қарай Құқық қарым-каты-иастардың басым көпшілігі реттеп, басқаратым мормаға айналды. Қоғам-да мемлекеттің өзі қабылдағай, бекіткен құқықтың жаңа түрлері пайда болды: заң, заңға тәуелді актілер, шаргтық нормалар, заң күші бар сот-тыңшешімдері.

Құқық екі жолмен дамыды. Біріншісі — мемлекеттік қоғамдық меншікті реттеу моральдық-діни нормаларға сүйенді. Мысалы, **Индияда Ману заңы**, мұсылман елдеріндегі Құран заңы; екіншісі - жеке меншік бағытындағы қатынастарды мемлекеттік органның өзі бекіткен нормалар арқылы реттеп-басқару.

Таптық қоғамда, қанаушылық, әділсіздік басым болған мемлекетте құқық - үстем таптың заңға айналдырған мүддесі болады. Бұл мүддені заңға айналдырушы және заңдардың орындалуын ұдайы қадағалап отырушы - үстем тап қолындағы мемлекеттік аппарат. Құқық үстем таптың мүддесін қорғаумен бірге қоғамдық мақсатты да реттеп-басқарып отырады.'

Құқықтың таптық мәні, қоғамдағы ролі, мазмұны мен нысаны, сайып келгенде қоғамның экономикалық саяси, әлеуметтік сипатына және мәдени өсу дәрежесіне байланысты. Мысалы, К.Маркс "Гота программасына сын" еңбегінде: "Құқық еш уақытта да экономикалық құрылыстан және қоғамның соған сәйкес мәдени дамуынан жоғары бола алмақ емес",¹ - деген. Құқықтың нормалары қоғам дамуының саяси, әлеуметтік, мәдени т.б. мұқтаждарына неғұрлым сай келсе, соғұрлым пайдалы әсері мол болмақ.

Сонымен құқық - мемлекет шығарған немесе бекіткен, мемлекеттік аппараттың күшімен қамтамасыз етіліп отыратын жалпыға бірдей қоғамдық қатынастарды реттейтін нормалардың жиынтығы.

Мемлекеттің дамуы - мемлекет қоғамдық еңбек бөлісінің, жеке меншіктің пайда болуы нәтижесінде алғашқы қауымдық құрылыс тапқа бөлінуінің туындысы. Мемлекет жария өкіметтің пайда болуы мен іс-әрекетінің нәтижесі ретінде қалыптасатын, қоғам өмірін ұйымдастырудың нысаны және оның негізгі салаларына басшылық ететін, қажетті жағдайларда өкіметтің күш-қуатына сүйенетін басқару жүйесі.

1. Шығыс елдерінде (Иран, Индия, Қытай, Араб елдерінде) мемлекеттің қалыптасуы басым түрде қоғамдық меншікті қорғауға байланысты. Себебі, бұл елдерде алғашқы қоғам ыдырау көзінде күрделі құрылыстар болды: ірі су каналдарын жасау, суармалы ирригациялық жүйелер қалыптастыру, құрғақшылықпен күресу. Міне, осы күрделі жұмыстарды жақсы жүргізу үшін қоғамдық мемлекеттік меншік қалыптасты. Сол меншіктің иелері: мемлекеттің басшылары, чиновниктер, ру, тайпа басшылары, король, императорлар болды.

Король-императорлар жердегі құдай дәрежесінде болды. Сөйтіп, бұл елдерде, көбінесе мемлекетте деспотизм орнады. Бұл елдердің экономикасы, әлеуметтік жағдайы, демократиясы өте бәсең дамыды. Мемлекеттік биліктің, қоғамдық меншіктің басында - абсолюттік монархия болды, одан төменгі - екінші дәрежедегі билік уәзір министрлердің қолында, одан төменгі билік - чиновниктерде. Осы сатылық биліктер – бәрі бірігіп қалың бұқараны қанауда болды. Қоғамдық меншікпен қатар жеке меншік те дамыды.

Шығыс типті (азиятипті) мемлекеттер кейінгі ғасырларда Шығыс Ев-ропа, Африка, Оңтүстік Америка елдерінде де қалыптасты.

Сонымен Азия типті мемлекеттердің қалыптасу себептері:

- ірі ирригациялық жүйелерді жасау;
- оны іске асыру үшін құлдарды, жұмысшыларды жүйелі түрде топтастыру - біріктіру;
- барлық жұмысты бір орталықтан басқару.

Мемлекеттік басқару аппараты бұрынғы ру-тайпаны басқарған аппараттан өсіп қалыптасты. Жаңа аппарат қалың бұқарадан алыстай түсігі" әділетсіздікті, қанаушылықты күшейтті. Азия типті мемлекеттер өте бәсең дамып, XIX-XX ғасырларға дейін көп өзгермей сақталып келді (Қытай,Ирант.б.)

Европалық елдерде мемлекет жеке меншіктің, күрделі дамуы, қоғамның тапқа бөлінуі арқылы қалыптасты.

Афина мен Римде алғашқы қоғамның ыдырауы көзінде экономика-лық күшті топтар мен таптар мемлекетті өз қолдарына алып, өз мүдде-мақсаттарын орындайтын мемлекеттік аппарат орнатты. Бұл мемлекеттер көбінесе демократиялық жүйедегі саяси бірлестік болып қалыптасты. Спарта аристократиялық республика болып қалыптасты. Мұнда құлдардың саны жергілікті халықтан бірнеше есе көп болып, жаңа мемлекеттік басқару аппараты құрылды. Жергілікті халықтың арасында қайшылыққа жол бермеу саясаты қалыптасты. Республикада қатаң заң-дылық, Құқықтықтәртіп орпалды.

Германияда мемлекеттің қалыптасуы басқаша болды. Мұнда құл иелену көп дамымады. Қалың бұқара байларға тәуелді болды, феодалдық қатынастар дами бастады. Рим империясының біраз жерін Германия өзіне қаратып феодалдық мемлекеттің дамуын тездетті. Осы типті мемлекеттер Европаның бірнеше елдерінде, Ресейде, Ирландияда, Азияда, Орта Азия елдерінде қалыптасты.

Мемлекеттің алғашқы қоғамдағы биліктен айырмашылығы:

1. Халықты туысқандығына қарамай, территориясына сәйкес біріктіру, басқару.
2. Қоғамдағы басқаратын арнаулы аппараттың құрылуы. Бұл аппарат үстемдік топтың мүдде-мақсатын орындау үшін қалыптасты.
3. Салық жүйесінің болуы. Арнаулы мемлекетті басқаратын аппаратта қызмст жасайтын адамдарды әлеуметтік қамтамасыз ету үшін салық қалыптасты.

Мемлекеттің **пайда болу, даму себептері:**

- Қоғамды басқаруды, жақсарту, дамыту: қоғамның жұмысының көлемі де, шеңбері де молайып, кеңейіп еекі басқару аппараты тиісті дәрежеде жұмыс жасай алмады. Жаңа мемлекеттік аппарат қажет

болды;

- Қалың бұқараның, қаналушы таптың үстемдік тапқа, топқа қарсы іс-әрекетін әлсірету, жою үшін күшті мемлекеттік аппарат керек болды;

- Қоғамды, экономиканы дамыту үшін, әлеуметтік жағдайды жақсарту үшін басқарушы аппаратты нығайту керек болды;

- Қоғамның қорғанысын күшейту үшін, заңдылықты, құқықтық тәртіпті қатаң сақтау үшін мемлекет керек болды.

Мемлекеттің негізгі белгілері:

1. Басқару органдары мен мекемелерінің ерекше жүйесі болуы (армия, полиция, сот, т.б.). Қоғамдық өмірдің дамып, күрделене түсуіне байланысты мемлекеттің механизмі де күрделене түседі.

2. Үстем таптың мүдделері мен мақсаттарына сәйкес қоғамдық қарым-қатынас ережелерін белгілейтін құқықтың болуы.

Мемлекеттің билік жүргізетін белгілі территориясының болуы, халықты руына қарай емес жеріне сәйкес бөлу. Аймақтық ұйым ретінде мемлекет сол көлемде белгілі бір ұлттың, ұлттық мемлекеттің қалыптасуы процесіне әсер етеді. Дамыған қоғамда мемлекеттік органдармен қатар әр түрлі партиялар, одақтар, бірлестіктер т.б., бұлардың жиынтығы қоғамның жалпы саяси ұжымын құрайды. Таптық қоғамдағы басқа саяси институттардан мемлекеттің ерекшелігі қоғамдағы жоғарғы өкімет билігіне (суверендік құқыққа) иелігі. Мемлекеттік өкімет билігінің күші сол елдегі бүкіл халықты және барлық қоғамдық ұйымдарды қамтиды, Мемлекеттің қоғамдағы бірлестіктерден, ұйымдардан айырмашылық белгілері:

- мемлекет қоғамдық көлемде бірден-бір билік жүргізетін ұйым; басқа бірлестіктердің билігі барлық халықты қамти алмайды, мемлекет қана барлық қоғамға күші бар нормативтік акты қабылдай алады;

- мемлекет қоғамдағы барлық құқықтық нормалардың дұрыс, уақытында іске асуын, орындалуын қадағалап, заңдылықты, тәртіпті бақылап отырады:

- мемлекеттің ішкі-сыртқы істердегі тәуелсіздігі, басымдылығы, үстемдігі.

Мемлекеттің пайда болуы туралы теориялар

Адам қоғамы мыңдаған жылдар өмір сүріп келеді. Жеке адамдар тиісті мемлекеттің азаматы болып, сол мемлекеттің билігіне, құқықтық тәртібіне бағынып, өзінің іс-әрекетін, мінөзін, тәртібін қоғамдық мүдде-мақсатты орындауға жұмсап келеді. Көне заманнан адамдар мемлекет пен құқық қашан пайда болды, қалай дамып келеді? — деген мәселелер-мен шұғылданып, ғылыми зерттеу жасап келді. Мемлекеттің пайда болуы туралы мәселе даулы болып табылады, себебі, этнография және тарих ғылымдары оның пайда болуы туралы күннен-күнге жаңа мәліметтер беруде. Мемлекеттің пайда болуы себептері туралы бірқатар теориялар бар, олардың негізгісіне тоқталсақ:

1. **Теологиялық** (діни) теория – мемлекеттің, мемлекеттік биліктің пайда болуының құдайлық бастамасын негізге алады, „барлық билік құдайдан“ деген тұжырымдаманы бекітіп, жақтайды. Өзінің діни мазмұнына қарамастан, бұл

теория бірқатар шынайы жағдайларды нақты айтқанда, алғашқы мемлекеттердің теократиялық нысандарын – абыздар билігін, шіркеудің рөлін, діни және әкімшілік орталықтар арасындағы билік бөлінісін көрсетеді. Бұл теорияның өкілдері – Фома Аквиский.

2. **Патриархалды теория** – мемлекеттің пайда болуын отбасымен байланыстырады, ал мемлекет басшысының билігін отбасы мүшелерінің алдындағы әке билігімен туындатады. Бұл теория патшаның шексіз билігін негіздеуге бағытталған, ал, бұл биліктің қайнар көзі ретінде құдайды емес, отбасындағы әкенің, патриархтың шексіз билігі орын алған отбасы нысанын таниды. Бұл теория Грецияда пайда болған, өз негіздемесін Аристотельдің еңбектерінен иеленсе, өз дамуын ағылшын ғалымы Филмердің еңбектерінен тапты.

3. **Шартты теория** – ХVII-ХVIIIғ.ғ. кеңінен таралған. Оны жақтаушылардың қатарынан Голландияда Гуго Гроций мен Спиноза, Англияда Д.Локк пен Т.Габбс, Францияда Ж.Ж.Руссо, Ресейде А.Радищев орын алды. Мысалы, А.Радищевтің ойынша, билік халыққа тиесілі, алайда ол мемлекет басшысына берілген және оны халық бақылауы тиіс. Шарттық теорияға сәйкес, мемлекет шарт нәтижесі ретінде пайда болады, оның қатысушылары болып адамдар табылады, олар шарттың негізінде өз бостандықтарының, өз билігінің бір бөлігін мемлекетке береді.

4. **Күштеу теориясы** – мемлекеттің пайда болуы негізі ретінде күштеу әрекетін, бір халықтың екінші халықты жаулауын таниды. Жауланған халықтың үстінен билікті бекіту үшін, оған күштеу жүргізу үшін мемлекет құрылады. Күштеу теориясы ХIХғ. пайда болды, оның өкілдері – Л.Гумплович, К.Каутский, Е.Дюринг.

5. **Психологиялық теория** – мемлекеттің пайда болуын адам психикасының көріністерімен, бағыну қажеттігімен, еліктеумен, алғашқы қауымдық қоғамның жоғарытоптарына тәуелділікті сөзінуден, белгілі бір әрекет түрлерінің әділдігін түсінумен және т.б. байланыстырады. Психологиялық теорияның өкілдерінің қатарынан Л.Петражицкий мен Г.Тардты атауға болады.

6. **Органикалық теория** өкілдері Г.Спенсер, Вормс, Х.Прейс мемлекетті ағза ретінде түсіндіреді. Оның бөліктері арасындағы тұрақты байланыстар тірі ағзаның бөліктері арасындағы байланысқа теңестіріледі, яғни, мемлекет – биологиялық дамудың бір түрі ретінде көрініс табатын әлеуметтік даму өнімі. Биологиялық ағзаның бір түрі ретінде мемлекеттің өз миы (басшы) мен оның шешімдерін жүзеге асыру құралдары (халық) болады.

7. **Ирригациялық теория** – мемлекеттердің алғашқы қанаушы нысандарының пайда болуы шығыстық аграрлық аймақтардағы ірі ирригациялық құрылыстарды жүргізу қажеттігімен байланысты. Бұл теория қазіргі кездегі неміс ғалымы К.А.Виттфогельдің еңбектерінен айрықша көрініс тапқан.

8. **Материалистік теория** – мемлекеттің пайда болуын әлеуметтік-экономикалық факторларымен, яғни, жеке меншіктің пайда болуымен және қоғамның таптарға бөлінуімен байланыстырады. Бұл теорияның өкілдері – К.Маркс, Ф.Энгельс, В.И.Ленин – мемлекет бір таптың екінші таптың үстінен

үстемдігін сақтау және бекіту, қоғамның біртұтас ағза ретінде өмір сүруі мен қызмет етуін қамтамасыз ету мақсаттарында пайда болған деп санайды.

Мемлекет қоғамның көп салалы, көп жүйелі құбылыстарына сәйкес дамып, өмірге келген бірлестік. Оның себептерін қоғамдағы болып жатқан объективтік факторлар құрастырады: биологиялық, психологиялық, экономикалық, әлеуметтік, діни, ұлттық т.б. құбылыстар. Сондықтан, бір теорияның көлемінде мемлекет пен құқықтың пайда болуын ғылыми тұрғыдан толық түсінуге болмайды.

Жоғарыда көрсетілген теориялардың бәрінде де кемшіліктер мен жетістіктері бар. Оны ғалымдар пайдаланады. Мемлекет және құқықтың пайда болуы, ғылыми тұрғыдан дұрысырақ түсіндіретін - тарихи материалистік теория. Бұл теория мемлекет және құқық тарихи туынды - қоғамның антагонистік тапқа бөлінуінің нәтижесі болып табылады деп түсіндіреді. Ол дұрыс.

Кемшілігі - мемлекет пен құқықты тек экономикалық базиспен шектеуі, жалпы теорияның атқаратын жұмысын бір жақты түсінуі (қоғам-дық маңызын шектеуі) және олардың келешегін болжаудағы жіберген қателіктері.

Мемлекет ұғымы, негізгі белгілері және оның мәні

Мемлекет – бұл арнайы басқару және мәжбүрлеу аппараты бар, қоғамның өкілі бола тұра, оны басқаратын және оның дамуын қамтамасыз ететін, бұқаралық биліктің саяси-аумақтық, егеменді ұйымы.

Мемлекетті рулық құрылымдағы әлеуметтік биліктен ажырататын төмендегідей белгілері болады:

1. Бұқаралық биліктің болуы. Міндетті түрде мемлекеттің басқару және мәжбүрлеу аппараты болуы тиіс, себебі, бұқаралық билік – бұл шенеуніктер, әскер, полиция, түрме мен басқа да мекемелер.

2. Аумақтық бөлініс. Мемлекет өз аумағында өмір сүруші барлық адамдарды өз билігімен және қорғау арқылы біріктіреді.

3. Салықтар жүйесі. Олар мемлекеттік аппараттың өмір сүруін қамтамасыз ету үшін қажет.

4. Егемендік. Бұл мемлекетке тән өз аумағындағы үстемдік пен халықаралық қатынастардағы тәуелсіздік.

5. Құқықтың болуы. Мемлекет құқықсыз өмір сүре алмайды, себебі, құқық мемлекеттік билікті заңдастырады.

Мемлекеттің мәнін түсіну мемлекет және құқық теориясының негізгі міндеттерінің бірі болып табылады. **Мемлекеттің мәні** – бұл оның мазмұнын, мақсаттарын, қызмет етуін анықтайтын басты қасиеті. Мемлекеттің мәнін кең және тар мағынада түсінуге болады.

Кең мағынада мемлекеттің әлеуметтік мәнін биліктік-саяси ұйымдасқан қоғам, құқықтық заңдарға бағынған көптеген адамдар бірлестігі ретінде анықтауға болады. Мұндай бірлестіктердің тұтастығы сәйкес мемлекеттік-құқықтық институттар мен қатынастарда көрініс тапқан бұқаралық-биліктік құрылымдар негізінде қалыптасады.

Тар мағынада мемлекеттің әлеуметтік табиғатын қоғамнан бөлектенген, жекелеген топтар мен әлеуметтік топтардың да қоғамның да мүддесін білдіруші әрі қорғаушы басқару аппараты, бұқаралық биліктің әртүрлі мекемелерінің жүйесі ретінде анықтайды.

Осы аталғандардың негізінде мемлекеттің мәнін қарастыруда **екі аспектіні** ескерудің маңызы зор:

1. **Формальды** – қандай да болсын мемлекет саяси биліктің ұйымы екендігі.

2. **Мазмұнды** - осы ұйымның кімнің мүдделеріне қызмет ететіндігі.

Мемлекеттің мәнін айқындауда келесі бағыттарды атап өтуге болады:

1. **Таптық** - тұрғыда мемлекетті экономикалық үстемдік етуші таптың саяси билігінің ұйымы ретінде қарастыруға болады. Бұл жерде мемлекет билік етуші таптың мүдделерін қамтамасыз ететін құрал ретінде қолданылады. Қандай да бір таптың мүдделерін қанағаттандыру басқа таптардың қарсылығы тудырмауы мүмкін емес. Осыдан барып, қарсылықтарды күштеу, диктатура арқылы басу мәселесі туындайды. Жалпы адамзаттық мүдделер де бар бұл жерде, бірақ олар екінші орынға қалдырылады.

2. **Жалпы әлеуметтік** - оның шегінде мемлекетті әртүрлі таптар мен әлеуметтік топтардың мүдделеріне келісім жасауға жағдай жасайтын саяси биліктің ұйымы ретінде анықтама беруге болады. Бұл жерде мемлекет көбіне келісім тәсілін қолдана отырып, әртүрлі таптар мен әлеуметтік топтардың, мемлекет халқының басым көпшілігінің мүдделерін жинақтайтын қоғамдық мүдделерді қамтамасыз ететін құрал ретінде кеңірек мақсаттарды қолданады. Бұл денсаулық сақтау, білім беру, әлеуметтік қамтамасыз ету, көлік және байланыс құралдары және т.б.

Қорыта айтқанда, мемлекеттің мәні саяси билік аппаратының көмегімен қоғамның тұтастығын және қалыпты қызмет етуін қамтамасыз етуден көрінеді.

Мемлекетті түсінудің әртүрлілігі

Аристотель - азаматтардың барлық ой және адамгершілік мүдделерін топтастыру.

Цицерон – ортақ құқық бастамаларымен және ортақ пайдамен біріккен адамдар одағы.

Коркунов, Шершеневич, Трубецкой – белгілі бір аумақ шегінде ерікті адамдарға жеке дара мәжбүрлі билік етуді білдіретін қоғамдық одақ.

Гумплович – белгілі бір тәртіпті қорғауға арналған табиғи жолмен пайда болған билік ету ұйымы.

Еллинек - заңды субъект болып табылатын және құқықтарды иеленетін тұлғалардың мақсатты біртұтастығы.

Мемлекеттік билік әлеуметтік биліктің ерекше түрі ретінде.

Мемлекеттік билікке сипаттама бермес бұрын әлеуметтік билікке анықтама беріп алу қажет. **Әлеуметтік билік** – бұл адамдардың кез-келген бірігуіне тән үстемдік пен бағынушылық қатынастары. Бұл жерде бір тұлғалардың – билік құрушылардың – еркі мен әрекеттері басқа тұлғалардың – бағынушылардың - еркі

мен әрекетіне үстемдік етеді. Әлеуметтік билік кез-келген ұйымдасқан, белгілі бір дәрежеде тұрақты адамдар тобына – руға, тайпаға, отбасына, қоғамдық ұйымға, партияға, мемлекетке, қоғамға және т.б. тән.

Қоғамда билік әрқалай түрде болуы мүмкін: партиялық, отбасылық, діни және т.б. Алайда шешімі барлық азаматтар, ұйымдар және мекемелер үшін міндетті болатын жоғары билікке тек мемлекет ғана ие. **Мемлекеттік билік** – мемлекеттік мәжбүрлеуге сүйенген, субъектілер арасындағы үстемдік және бағынушылық сипаттағы бұқаралық саяси қатынас. Мемлекеттік биліктің үстемділігі:

1. **Бұқаралық билік** – бүкіл қоғамның, халықтың атынан қызмет етеді, өз қызметінде бұқаралық негізге – қазына мүлкіне, өз кірістеріне, салықтарға ие.

2. **Аппараттық билік** – аппаратқа, мемлекеттік органдар жүйесіне сүйенеді және солар арқылы жүзеге асырады.

3. **Заң қолдайтын билік** – аппарат пен заң нормаларының көмегімен елдегі барлық халық үшін міндетті сипатты иеленеді.

4. **Егеменді билік** – кез-келген биліктен дербес және тәуелсіз.

5. **Зандастырылған билік** – заңды негізгі және қоғамдық тануды иеленген.

Мемлекеттің әлеуметтік мақсаттары:

1. Құқықтық тәртіпті, адам бостандықтары мен құқықтарын қорғау;

2. Қоғамның әртүрлі таптары тарапынан қолдау тапқан шешімдерді жүзеге асыру;

3. Әлеуметтік қарама-қайшылықтарды жою;

4. Бейбітшілікті сақтау, қарулы қақтығыстардың алдын алу;

5. Әлеуметтік тіл табысушылыққа қол жеткізу, халықтың әртүрлі топтарының мүдделерін ескеру мен үйестіру.

Мемлекет типологиясына негізгі ойлар.

Мемлекет типінің түсінігі мемлекет және құқық теориясының аса маңызды категорияларының қатарына жатады. Мемлекет типологиясы – мемлекеттің қалыптасуы **формациялық және өркениеттік көзқарастар** көмегімен жүргізілетін, оның өзіндік саралануы. Осы уақытқа дейін жалғыз ғылыми көзқарас ретінде формациялық танылды. Оның басты өлшемдері әлеуметтік-экономикалық белгілері болды. Осы көзқарасты қолдаушылардың пікірінше, қоғамдық дамудың шешуші факторы базис (өндірістік қатынастардың типі) және мемлекет пен құқықтың сай типтері болады. Экономикалық базистердің типтеріне байланысты мемлекеттің келесі типтерін анықтайды: құлиеленуші, феодалдық, буржуазиялық, социалистік. Мұның жағымдысы, мемлекетті әлеуметтік-экономикалық факторлардың негізінде бөлу идеясының өзі өнімді, шын мәнінде олар қоғамға әсер етеді. Әлсіз жағы, олар көбіне біржақты, артық бағдарлануымен сипатталады.

Мемлекет типологиясының тағы бір көңіл аударарлық жағы **өркениеттік көзқарас** бойынша жіктеудің негізгі өлшемі ретінде рухани белгілер – мәдени, діни, ұлттық, психологиялық ерекшеліктер алынады. Мұның өкілдерінің бірі ағылшын тарихшысы А.Тойнбидің пікірі бойынша «өркениет – діни, ұлттық,

географиялық және өзге де белгілерінің жинақталуымен ерекшеленеді» дейді. Мұның маңыздысы, мәдениет факторлары мәнді ретінде анықталған, ал, осал тұсы, әлеуметтік-экономикалық факторлар дұрыс бағаланбаған.

Кеңестік дәуірде елімізде формациялық бағытты қолданып, құқық пен мемлекеттің типологиясын марксистік теорияның пікіріне сәйкес түсініп келдік. Бұл теорияның пікірі бойынша құқық пен мемлекеттің мазмұны, нысаны, түрі қоғамның экономикалық базисына байланысты. Қоғамның диалектикалық даму процесінің әр формациясында әр түрлі экономикалық базис болады. Соған сәйкес мемлекет пен құқықтың мазмұны да өзгеріп отырады - деп түсіндіреді марксизм. Құқықтың заңды типологиясы қоғамның экономикалық материалдық базисына сәйкес нормативтік актілердің таптық мазмұнын анықтап, олардың атқаратын қызметтерінің бағытын белгілеу. Марксистік теорияның құлиелену, феодалдық, буржуазиялық (XIX ғасырдың ортасына дейін) формациялардағы Құқық пен мемлекеттің мазмұнын, типін, түрін түсіндіру пікірі ғылыми тұрғыдан дұрыс. Ал, XIX ғасырдың ортасынан бастап қазіргі кезеңге дейінгі Құқық пен мемлекеттің типологиясын түсінуге марксистік пікірді қолдануға болмайды. Себебі бұл кезеңде буржуазиялық құдық пен мемлекеттің мазмұлы, нысаны, типі күрт өзгерді: либерал-демократиялық саяси жүйесі қалыптасты, адам-дардың бостандығы, Құқықтары жақсы дамыды. Өкінішке орай мемлекет пен құқық туралы марксистік теория социалистік елдерде догмаға айналып, олардың мазмұнын, типологиясын ғылыми тұрғыдан дұрыс түсінуге мүмкіншілік болмады. Сол себепті социалистік жүйе дағдарысқа ұшырап, көпшілігі жаңа нарықты экономикалық жүйеге көшті. Марксистік теорияның бұл кемшіліктеріне карап бетті мүлдем теріс бұруға болмайды. Адам қоғамының объективтік даму заңдарын түсінуге әсіресе өткен формациялардың тарихын жан-жақты ғылыми тұрғыдан зерттеп білуге бұл теорияның маңызы өте зор. Бес түрлі қоғамның даму уақытын да жобалап көрсеткен. Қоғамның бірінші түрі - ауыл шаруашылықтың экономикада басым көзі. Екінші түрі - өндірістің ептеп өмірге келе бастауы. Үшінші түрі — техниканың өндірісте және ауылшаруашылығында қолдана бастауы. Төртінші түрі -техникалық қоғамның барлық саласында қолдануы. Бесінші - ғылыми-техникалық прогресс арқылы қоғамның қарқынды түрде дамуы. Міне, осы 5 кезеңде — 5 түрлі Құқық пен мемлекеттің бес типологиясы болды. Әлемдегі мемлекеттердің саяси, экономикалық, мәдени-әлеуметтік, географиялық т.б. ұқсастығына қарай заңды типологияны 20 түрге бөлуге болады. Бұл англияның ғалымы А. Тойнби пікірі. Сонымен, құдықтың заңды типологиясын түсінуде формациялық және цивилизациялық тәсілдерді біріктіріп зерттегенде ғана ғылыми дұрыс қорытынды, тұжы-рым жасауға болады. Сонымен, қазіргі замандағы құқық пен мемлекет мазмұны да, типо-логиясы да көп өзгеріске ұшырады. Олардың қанаушылық, таптық мазмұндары бірте-бірте азаюда, жойылуда. Таптардың, топтардың ара қаты-насындағы қайшылықтар бейбітшілік жолмен тіл табысып, шешімін табуда. Таптық, қанаушылық, Құқық пен мемлекет әлеуметтік құқық пен мемлекетке айналуда.

Қорытынды

Бүгінде Қазақстан Республикасы, қазақтың тәуелсіз мемлекеті деген атауымыз бар. Тәуелсіздіктің демократиялық дәстүрі, құқықтық тетігі, мәдени ортасы, ең бастысы, әлеуметтік негізі бар. Қазақстанның тәуелсіздігі туралы терең де, саликалы көзқарас қалыптастыратын, тіпті сол түсінікті тұрақтылық пен татулыққа қызмет еткізетін ортақ ұғым және мәдениеттің жетістігі бар. Оны қазақтану деп атауға болады.

Қазақтану дегенде қазақтың елдік, мемлекеттік, ұлттық және азаматтық ерекшеліктерін қалыптастыратын тарихи жағдай мен мәдени бағ-дарды бейнелейтін жүйепі, оның әлеуметтік тұрақтылығы мен өзіндік татулығын көрсететін идеялардың, ізденістердің тәсілдері мен тәжірибелер жиынтығын айтамыз; адам болу, азаматтыққа ену, ұлттық парызы өтеудің ұлттық өрнектері мен тәжірибесін дәріптейміз.

Есейген ел де, ерікті ер де тәуелсіздік үшін табан тіресті, қан төгісті. Азамат та, мемлекет те тәуелсіздіктен тірек, тыныштық іздеді, сондықтан үмітін үзбеді. Оған себеп жалқы да жалаң емес. Тәуелсіздік - тарихи жаңарудың шындығы мен тоқтамы; адамды қоғаммен, әлеуметті адам-мен теңдікте ұстаудың дәнекері; игілікті адамгершілікке, адамдықты игілікке қызмет еткізу; өмірге деген сүйіспеншілікті істегі қайырымдылықпен, әдептегі имандылықты өнерге дегені құмарлықпен толықтыру. Қоғамдық қатынас қақтығысында тәуелсіздіктің идеясы мен түрлері - тарих тірегі мен тұлға тұтқасына, заман зары мен азамат арына тектес. Рухы биіктер ғана осындай жақсылықты тіледі, әрі күнделікті жасауға ұмтылды.

Республикамыздың он сегіз жылдық тәуелсіздігі халқымыздың тарихына жаңаша, жан-жақты қарауға ұйтқы, бүгінгі шебімен шегін өркениет өлшемімен бағалауға дәнекер және болашақ мұратына деген бағдарды халықаралық деңгеймен салыстырып жетілдіруге себепкер. Олай болса, қазақтанудың тағдыры меі болашағы бір ұрпақтың дүниетанымы, мәдениеті және қоғамдық тәжірибесі ретінде үйлестіретін ізденістер мен шараларды ойластыратын да, ойларды іске асыратын сәт келді. Сәтті сауатты да, салауатты пайдалану - зиялылардың төл парызы мен борышы екені хақ.

Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаев өзінің Қазақстан халқына Жолдауында: "Біз тарихымызда тұңғыш рет Шығыс Азия мемлекеттерінің тәжірибесін және өзіміздің көпұлтты әрі көп дінді қоғамымыздың ерекшелігін ескеріп, Батыс демократиясының қағидаттарына сай келетін тәуелсіз мемлекетімізді орнаттық" - деп қуанышты сөзімен айтты. Мемлекеттік қызмет мемлекеттің жаңа функциялары мен міндеттерін ғана басшылыққа алмай И.Кант айтқандай "... мемлекет- таза заңдық мекеме, ол құқықтың біріктігі үшін қажет және оның негізгі мәні осында жатыр", - деген ұғымды қоғамда түсінуден бастау алуы қажет. Ол құқықты өркениетті қоғамның маңызды институты ретінде тиімді пайдалану мен түсінуді қажет етеді.

Біздің ойымызша, мемлекеттік қызметтің дұрыс жұмыс істеуін қамтамасыз етіп, бекіту үшін оны кадрлық қамтамасыз етудің арнайы жүйесін қалыптастырған жөн. Ал, ол өз кезегінде мемлекеттік қызметті кадрлық қамтамасыз етудің ұлттық бағдарламасы негізінде құрылуы тиіс.

**Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігі
Бәрімбек Бейсенов атындағы Қарағанды академиясы**

**Жоғарғы оқу орнынан кейінгі білім беру институты
Мемлекеттік-құқықтық пәндер кафедрасы**

Д Ә Р І С М Ә Т І Н І

Тақырыбы: Қоғамның саяси жүйесінің даму генезисі

**Дәріс кафедра мәжілісінде талқыланып,
мақұлданды 2016 ж. «03» мамыр**

№ 23 хаттама

**Дайындаған: кафедра аға оқытушысы
полиция подполковнигі С.С. Түсіпбеков**

ҚАРАҒАНДЫ

Қоғамның саяси жүйесінің даму генезисі

Ж О С П А Р Ы

Кіріспе

Негізгі бөлім

1. Қоғамның саяси жүйесі: ұғымы және құрылымы.

2. Саяси ағымдар.

3. Қоғамдық бірлестіктер.

Қорытынды

ҰСЫНЫЛАТЫН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1.	Ағдарбеков Т. Мемлекет және құқық теориясы: оқулық.	Алматы, 2008.
1.	Ағдарбеков Т. Мемлекет және құқық теориясының негізгі мәселелері: оқу құралы	Алматы: Заң әдебиеті, 2009.
2.	Байжанова Г.Т., Әділбекова Қ.Қ. Мемлекет және құқық теориясы пәні бойынша мемлекет бөліміне арналған дәрістер жинағы	Қарағанды, 2003.
3.	Байжанова Г.Т. Құқық теориясы	Қарағанды, 2004.
4.	Байжанова Г.Т. Мемлекет және құқық теориясы	Қарағанды:Болашақ-Баспа, 2006.
5.	Бейсенова А.У. Мемлекет және құқық теориясы: оқулық.	Алматы: Атамұра, 2007.
6.	Биекенов Н.А. Мемлекет және құқық теориясы: оқу құралы	Қарағанды, 2006.
7.	Булгакова Д.А. Мемлекет және құқық теориясы: оқу құралы	Алматы: Заң әдебиеті, 2007.
8.	Дархамбаева А. Д. Мемлекет және құқық теориясы: оқу құралы: негізгі терминдер мен ұғымдарды қысқаша түсіндіру/ А. Д. Дархамбаева.	Алматы: Айдана, 2003.
9.	Жоламан Қ.Д, Мұқтарова А.К., Тәуекелев А.Н. Мемлекет және құқық теориясы	Алматы: Фолиант, 2001.
10.	Жоламан Қ.Д. Мемлекет және құқық теориясы	Алматы: Нур - пресс, 2007.
11.	Ибраева А.С., Ибраев Н.С. Мемлекет және құқық теориясы. Оқулық	Астана: Фолиант, 2007.

12.	Какимова М. Ш. Мемлекет және құқық теориясы негіздері: бастауыш және орта кәсіби білім беруге арналған оқулық	Астана: Фолиант, 2007.
13.	Мемлекет және құқық теориясы: оқулық / Қ. Д. Жоламан	Алматы : Нұр-Пресс, 2005.
14.	Өзбекұлы С., Қопабаев Ө. Мемлекет және құқық теориясы: оқулық.	Алматы, Жеті жарғы, 2006
15.	Өзбекұлы С. Мемлекет және құқық теориясы: оқулық	Алматы: Жеті Жарғы, 2009.
16.	Сапарғалиев Ғ., Ибраева А.С. Мемлекет және құқық теориясы Оқулық.	Астана: Фолиант, 2007.
17.	Сапарғалиев Ғ., Ибраева А.С. Мемлекет және құқық теориясы: оқулық. 2-басылым.	Алматы: Заң әдебиеті, 2011.
18.	Салкебаев Т.С., Тусупбеков С.С. Мемлекет және құқық теориясы: дәрістер курсы.	Қарағанды 2011ж.
19.	Табанов С.А. Салыстырмалы құқықтану негіздері.	Алматы: Жеті Жарғы, 2009.
20.	Шапахқызы У., Салкебаев Т. Мемлекет және құқық теориясы	Астана, 2009.

К І Р І С П Е

Азаматтық қоғам және құқықтық мемлекет туралы толып жатқан ой-пікірлер, әр түрлі теориялар бар. Бұл ой-пікірлердің, теориялардың көп болатын себептері қоғамдағы барлық таптардың, ұлттардың топтардың мүдде-мақсатына қатысты болуы. Тағы да бұл мәселе әр түрлі идеологиямен, саяси партиялармен байланысты болуы.

Бұл жерде ескерте кететін бір мәселе, Кеңес дәуірінде елімізде марксистік мемлекеттік теория тұрғысынан зерттеп, түсініп келдік. Ол кезде қоғам мен мемлекетті таптық тұрғыдан зерттеуге тырыстық, басқа теорияны, басқа бағытты сырып тастап отырдық. Қазір ол теорияларға көзқарас түзелді, дұрысталды. Тарихи теориялардың бәрінде аздап болса да шындық және тарихи нақты дәлелдер болады. Сондықтан, ол теорияларды білу, дұрыс жағын алу, пайдалану өте қажет. Сол деректерді ескере отырып жүргізілген зерттеудің ғылымға, қоғамға пайдасы мол.

Тағы бір ескертетін мәселе "азаматтық қоғам" деген алғашқы қауымдық қоғамда да, құлиелену формациясында да, феодалдық формацияда да болған жоқ. Себебі ол қоғамдарда "азаматтық" деген ұғым болған емес. Бұл ұғым тек буржуазиялық қоғамда өмірге келді. Сондықтан, біз теорияны тек құқықтық мемлекет туралы қарастырамыз.

Құқықтық мемлекеттік парасаттылықтың, әділеттіліктің шынайы белгісі ғана емес, сонымен бірге адамның бостандығын, қадір-қасиетін, ар-намысын, теңдігін қорғайтын, демократияны қалыптастыратын күш. Міне, қоғамның алдында тұрған осы мүдде-мақсатты орындау мемлекеттің міндеті, ал осы бағытта қалыптасқан құқықтық нормаларды орындау, сол арқылы заңдылықты, құқықтық тәртіпті қатаң сақтауға үлес қосу адамдардың міндеті. Қазіргі заманда құқықтық мемлекет туралы пікір

жан-жақты дамып, дүние жүзінің ғалымдары бір тұжырымға келіп, ортақ ғылыми көзқарас қалыптасты деуге толық болады.

Сонымен, құқықтық мемлекет туралы теорияны қорыта келіп, оның иегізгі мазмұны - халықтың, адамдардың егемендігі, олардың табиғи бостандығы мен құқықтары. Ол мемлекетті қалыптастырудың негізгі күші - адам, қалың бұқара. Сондықтан, мемлекет пен құқық де-мократияны дамытып, халықты қоғамның барлық саласын басқаруға қатыстыру қажет.

Қоғамның саяси жүйе ұғымы және құрылымы. Қоғамның саяси жүйесіндегі мемлекет орны мен рөлі. Қоғамның саяси жүйесі және құқық.

Қоғам мүдделердің өзара сәйкестігі негізінде құрылатынын, ал олардың орындалуы, жеке адамдардың өзара қарым-қатынастарына байланысты болуы, яғни, бірігіп жұмсаған күштің нәтижесінде, жеке адамның жете алмайтын мақсаттарына жетуге болатынын, қоғамның мүдде-мақсатының дұрыс жақсы орындалуын қалыптастыратын, қоғамдық билік екендігі.

Қоғамның саяси жүйесі – бұл белгілі бір саяси функцияларды атқарушы мемлекеттік және мемлекеттік емес әлеуметтік институттардың жүйесі. Саяси жүйе сыртқы және ішкі саясаттың жүзеге асуын қамтамасыз етеді, әлеуметтік топтардың мүдделерін қалыптастырады, білдіреді және қорғайды. Оның сипаты, ең алдымен, осы саяси жүйенің пайда болған және қызмет ететін әлеуметтік ортасы арқылы анықталатыны.

Қоғамның саяси жүйесіндегі мемлекеттің алатын орны өте зор, өте жауапты екендігін ұғыну. Мемлекет саяси жүйеге белгілі бір жекелеген органдары арқылы емес, өзіндік бір саяси, аумақтық құрылымдық бөлік ретінде кіретінін, ол өз функцияларын басқа әлеуметтік институттармен, партиялармен, кәсіптік одақтармен, жергілікті басқару органдарымен бірлесе отырып атқара алатынын түсінік беру. Мемлекеттің саяси жүйе бағыттағы жұмыстарының түрлері: мемлекет және саяси партиялар; мемлекет және қоғамдық, ұйымдар мен бірлестіктер; мемлекет және еңбек ұжымдары; мемлекет пен жергілікті өзін-өзі басқару мекемелерінің қызметі; мемлекет пен азаматтар; мемлекет пен дін, мемлекеттің дінмен қарым-қатынасына сәйкес үш түрлі мемлекеттер: зайырлы, теократиялық, клерикалдық болатынын атап өту. Қоғамның саяси жүйесінің сипаты, ең алдымен, осы саяси жүйенің пайда болған және қызмет ететін әлеуметтік ортасы арқылы анықталатына, соның қорытындысы ретінде еңбек нәтижелері саналы түрде мемлекеттік ұйымдасқан адамдардың ерекше тобымен бөлінетін әлеуметтік орта, екінші бір түрі қоғамның экономикалық өмірінің нарықтық-ақшалық негізінде, еркін кәсіпкерліктің тәжірибесі мен идеологиясы, ұйымдастырудың үшінші түрі аралас, яғни, конвергенциялық саяси жүйелер бір әлеуметтік ортадан екінші әлеуметтік ортаға өту кезінде пайда болатындығы.

Мемлекет қоғамның саяси жүйесінің маңызды бөлігі ретінде. Саяси билік және оның мемлекеттік билікпен ара қатынасы. Саяси және мемлекеттік-құқықтық институттары, құрылымы, қатынастары; олардың қасиеттері мен белгілерін ажырату қажеттілігі.

Қоғамның саяси жүйесінің құрылымы. Саяси партиялардың, қоғамдық ұйымдардың, жаппай қозғалыстардың саяси жүйедегі алатын орны, олардың мемлекетпен оның органдарымен өзара қатынасы. Мемлекетті басқаруға саяси

партияның қатысу нысандары. Билеуші және оппозициялық партиялар. Көппартиялық – қазіргі қоғамның саяси жүйесі құрылымының қағидасы ретінде. Қазіргі кезеңдегі Қазақстан Республикасының саяси жүйенің эволюциясы.

1. Құқықтық мемлекеттің түсінігі және қағидалары.

Құқықтық мемлекет – бұл адам мен азаматтардың құқықтары мен бостандықтарының толық түрде қамтамасыз етілуіне және құқық бұзушылықтарды болдырмау мақсатында мемлекеттік билікті құқықпен мейлінше байланыстыруға жағдай жасаушы саяси билік ұйымы.

Құқықтық мемлекетті қалыптастыру жолдары мен пробелмалары: мемлекеттік биліктің барлық жүйесі биліктердің бөліну принципіне сай құрылуы; сот реформасын жүргізу; адамның ең жоғары қазына ретіндегі құқықтары мен бостандықтары жүзеге асыру үшін қажетті жағдайлар жасау; мемлекеттің құқықтық жүйесін жетілдіру және дамыту; дамыған азаматтық қоғам құру; қоғамдағы құқықтық және саяси мәдениеттің деңгейін көтеру және т.б.

Құқықтық мемлекеттің белгілері: құқықтың үстемдігі; биліктердің бөлінуі; тәуелсіз сот; адамның құқықтары мен бостандықтарын сақтау және қорғау; демократия және т.б.

Құқықтық мемлекеттің мәнін қарастыруда оның **негізгі екі жағын (екі қағидасын)** бөліп алуға болады:

1) мазмұнды жағы – адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын мейлінше толық көлемде қамтамаыз етуден, тұлға үшін **құқықтық ынталандыру режимін** орнықтырудан көрінеді;

2) формалды-заңды жағы – мемлекеттік билікті құқықпен байланыстырудан, мемлекеттік құрылымдар үшін **құқықтық шектеу режимін** орнықтырудан тұрады.

Сонымен қатар, құқықтық мемлекеттің қағидасына мыналар да жатады:

- билікті заңсыз пайдалануды болдырмау мақсатында заңшығарушылық, атқарушылық және сот тармақтарына бөлу;

- заңның үстемдігі, яғни, биліктің жоғары органымен барлық конституциялық тәртіптерді сақтай отырып, қабылданған заң атқарушылық билік актілерімен жоққа шығарылуы мүмкін емес;

- мемлекет пен тұлғаның өзара жауапкершілігі;

- қоғамдағы құқықтық сана мен құқықтық мәдениеттің жоғары деңгейі;

- азаматтық қоғамның болуы және ондағы құқық субъектілердің заңдардың орындауына бақылау жүргізілуі.

Осы қағидалардың ішінде ерекше орын алатыны – **биліктің тармақтарға бөлінуі**. Бұл қағиданы алғаш рет Д.Локк пен Ш.Монтескье ұсынған болатын. Қағиданың басты талабы – саяси бостандықты бекіту, заңдылықты қамтамасыз ету және белгілі бір әлеуметтік топтың, мекеменің немесе жеке тұлғаның билікті асыра пайдалануын болдырмау үшін мемлекеттік билікті **заң шығарушылық** (халық сайлайтын және қоғамды дамытуды заңдар қабылдау жолымен жүзеге асыруға бағытталған), **атқарушылық** (биліктің өкілдік органы тағайындайтын және заңдар мен оралымдық-шаруашылық қызметті жүзеге асырумен

айналысатын) және **сот** (бұзылған құқықтарды қалпына келтірудің, кінәлілерді әділетті түрде жазалаудың кепілі болып табылатын) биліктері деп бөлу қажет.

Конституцияда бекітілген, «тежемелік (билік тармақтарының қызметін заң шеңберінде ұстау әдісі) және тепе-теңдік (конституциялық өкілеттігін қорғау және оның бұзылуына жол бермеу үшін бір билік тармағының екінші билік тармағына қарсы әрекет жасайтын әдісі) жүйесі» заң шығару, атқарушы, сот билігінің нақты бір билік түріне қатысты құқықтық шектеулерінің жиынтығын білдіреді. Мысалы, заң шығару билігіне қатысты тежемелік жүйесінде ерекше рөлді Президент иеленген, ол заң шығарушыға қатысты **вето** құқығын иеленеді, атқарушы билікке қатысты тежемелік сипатта болып, президент өкілеттіктерінің мерзімі, импичмент, сенімсіздік вотумы, атқарушы органдардың жауапты қызметкерлеріне заң шығарушылық құрылымға сайлануға, коммерциялық қызметпен айналысуға тыйым салу табылады, сот билігі үшін конституцияда көрініс тапқан құқықшектеуші құралдар болып мыналар табылады: кінәсіздік презумпциясы, қорғану құқығы, азаматтардың заң мен сот алдындағы теңдігі, іс жүргізудің жариялылығы және жарыспалылығы, соттарға отвод жариялау және т.б. Құқықтық мемлекеттің тағы бір дербес қағидасы – **мемлекет пен тұлғаның өзара жауапкершілігі**. Бұл саяси билікті шектеудің өзінше бір тәсілі, ол саяси биліктің иесі ретіндегі мемлекет пен оны жүзеге асырудың қатысушысы ретіндегі азаматтың арасындағы қарым-қатынастардың адамгершілік заңды бастамаларын көрсетеді. Қоғам мен тұлғаның бостандығын заңшығарушылық нысанда бекіте отырып, мемлекет өз шешімдері мен әрекеттерінде белгілі бір шектеулерді иеленеді. Заң арқылы ол өзінің азаматтармен, қоғамдық ұйымдармен, басқа мемлекеттермен қарым-қатынастарындағы әділеттілік пен теңдікті қамтамасыз ететін міндеттемелерді өз мойнына алуы тиіс.

Құқыққа бағына отырып, мемлекеттік органдардағы ережелерді бұза алмайды және осы міндеттерді орындамағаны үшін жауапкершілікке тартылады. Заңның мемлекеттік билік үшін міндеттілігі әкімшіліктік қателіктерді болдырмауға бағытталған кепілдіктер жүйесімен қамтамасыз етіледі. Оларға Үкіметтің өкілдік органдардың алдындағы жауапкершілігі, мемлекеттің кез-келген деңгейдегі лауазымды тұлғаларының нақты бір тұлғалардың құқықтары мен бостандықтарын бұзғандығы, билікті асыра пайдаланғаны, қызметтік жағдайын асыра пайдаланғаны үшін тәртіптік, азаматтық-құқықтық және қылмыстық жауапкершілігі, импичмент және т.б.

Жалпы қауымның мемлекеттік құрылымдардың өз міндеттерін орындауды бақылауының нысандары болып референдумдар, депутаттардың сайлаушылар алдында есеп беруі және т.б. табылады.

Тұлғаның мемлекет алдындағы жауапкершілігі де дәл осы құқықтық бастамалар негізделеді. Мемлекеттік мәжбүрлеуді қолдану құқықтық сипатта болуы, ол тұлғаның бостандығын бұзбауы және жасалған құқықбұзушылықтың ауырлығына сай болуы тиіс. Сонымен мемлекет пен тұлғаның арасындағы қарым-қатынастар өзара жауапкершіліктің негізінде жүзеге асырылуы тиіс.

Мемлекет пен Құқықтың келіскен әрекеттестігін іздеу моделі, Құқықты саяси биліктің негізін іскес асыратын құрал ретінде тануы, ерте заманнан басталады. Соған сай идеялардың бастамасы ертедегі қытайлардың Лсгистерінде

(Шан Ян - IV ғ. б.э. дейінгі) заңды ғана сараптаған, құқықты мемлекеттің мәжбүрлеуінің нысаны ретінде емес, тек билікке оны орындаудың міндеттілігі ескертіледі.

Құқықтық мемлекеттің негізгі идеяларының элементтері көне оқымыстылармен құрылған. Оларға: Солон, Гераклит, Пифагор, Платон, Аристотель, Демокрит, Сократ, Цицерон сонымен қатар софистер, стоиктер және рим заңгерлері жатады. Олардың басқару нысаны жөніндегі дұрыс және дұрыс емес ережелерге: табиғи және ерікті белгілсиген құқық қатынастары, адамдардың теңдігі туралы табиғи құқық, мемлекетті "халықтың жұмысы" Құқықты адалдықтың өлшемі ретінде сссптеу, жеке және көпшілік құқық жатады. Жаңа кезеңде, табиғи құқық доктринасының теориялық дамуына ықпал жасады, екі мың жылдарға созылған кезеңдерде құқықтық мемлекет идеялары жетіле бастады.

Континенталдық Еуропада құқықтық мемлекет тұжырымдамасы элементтерінің алғашқы кезеңі, құрылымына сай тарихи алғышарт-тардың жоқ кезінде өтті.

Жаңа кезең (уақыт) оқымыстылары (Н. Макиавелли, тирандармен күрессушілер Ә. Боэсси т.с.с.) бірінші болып, қоғамдық санаға ертедегі табиғи құқық доктринасын енгізе бастады, оның көптеген ережелерін жаңа тарихи жағдайда дамытты. Олардың есімменді тәуелсіз ғылыми, Құқықтың шығуы, еркіндік тирандарға қарсы тұрудағы арналған халықтың Құқығы, табиғи теңдік және барлық адамдардың еркіндігі, жаңа ғылыми принциптегі мемлекет проблемаларын зерттейтін теориялық негіз болды.

Жоғарыдағы көрсетілген жағдайлар, белгілейтін элементтердің мемлекет пен адамға қатынасын табуға мүмкіндік берді - Құқықтың принциптерінің артықшылығын көрсетті. Бірінші рет оны (толық емес күрастырған) көрсеткен, Гуго Гроций болды. Оның ойы бойынша жақсылықтың және мемлекеттің тағайынды болуы жетілген құқыққа байланысты, мемлекеттің қызметі Құқық принциптеріне сай болуы керек - деген ой, И. Кантқа жатады. Халық есіммендігінің қағида-ларына сай, негізгі маңыздылығы, атқарушы биліктің, заң шығарушыдан айырылғандығын және оның қызметін тежейтін принципті белгілегенінде, яғни халық өзі туралы өзі шешім қабылдай алмайды, заң шығарушы халық жөнінде шешім қабылдай алады. И. Канттың мына ойына құлақ салуға болады: заңның Құқыққа сай келуіне байланысты, мемлекет Құқыққа мәжбүрлеуге мүмкіндік алады және Құқықты өзінің өмір сүруі үшін сақтайды. Р.Фон Моль бірінші рет, құқықтық мемлекетке анықтама бере отырып, оны жаңа кәсіпті конституцияда бекітілген азаматтардың құқығы және бостандығы бар индивидтердің, сот қорғауы қамтамасыз етілген конституциялық мемлекетке жатқызды.

2. Азаматтық қоғамның ұғымы және құрылымы.

Азаматтық қоғам – бұл әлеуметтік, мәдени, рухани салалар тіршілігінің қамтамасыз етілу жүйесі, олардың өсіп-өніп ұрпақтан-ұрпаққа жалғасуы, жекелеген индивидтер мен ұжымдардың мүдделері мен қажеттіліктерін жүзеге асыру, олардың дербес өсуіне жағдай жасауға арналған (дербес мемлекеттен тәуелсіз) қоғамдық институттар мен қатынастар жүйесі.

Азаматтық қоғамның элементтері: кәсіподақтар; саяси партиялар; қоғамдық бірлестіктер; бұқаралық ақпарат құралдары; шығармашылық ассоциациялар; діни бірлестіктер; тәрбие саласы; білім саласы; ғылым және мәдениет саласы; жанұя.

Азаматтық қоғамның белгілері: адам мен азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын барынша толық қамтамасыз ету; өзін-өзі басқару; оның құрылымдарының және адамдардың әртүрлі топтарының бәсекелестігі; еркін қалыптасатын қоғамдық пікірлер мен плюрализм; адамның ақпарат алу құқығының нақты іске асуы; көп салалы экономика; биліктің заңды және демократиялық сипаты; адамдардың лайықты өмір сүруін қамтамасыз ететін мемлекеттің күшті әлеуметтік саясаты және т.б.

"Азаматтық қоғам" деген атауды, түсінікті Аристотель **айтқан** Аристотель **мемлекетті** азаматтық қоғаммен салыстырмады, бірақ бір-біріне оларды қарсы қоймады, себебі олардың әр түрлі жолдары еекі полистегі қоғамдық өмірде тығыз байланысты болады. Сонымен қатар, жоғарыдағы көрсетілгендей ол кісінің ойынша, азаматтық қоғам жетілген демократиялық организм, **ретінде**, тек саясатпен байланысты, яғни принципіалды жағынан, бұрынғы көне полистер сияқты: мемлекеттік органдардың қызмет мерзімі, биліктің белінуі, сөз бостандығы, баспасөз, слінде еркін жүріп-түру және сырт **жақта** да еркіндікте болу, мемлекеттің жекелеген қатынастарға қол сукпауы, азаматтардың заң **алдындағы** Құқықтарының теңдігі.

Азаматтық қоғамның көне модельге қайтып оралуы, жаңа уақытта жүргізіліп, өте үлкен оқымыстылардың зерттейтін тәніне айналды: Гроцидың, Гобс, Дж.Локк, Пейн, Руссо, Гельвеци, Гольбах, Кант, Гегель **және** басқалардың. XVII ғасырда азаматтық қоғам түсінігі әлі саяси қоғам түсінігінен айырылмаған кез болатын, бірақ олар сондағы **мемлекеттік** нысандармен салыстырылмаған. Оған куә болатын Дж.Локктың сөзі: "...Кейбірсулер айтып жүргендей абсолюттік монархия жалғыз ғана дүние жүзіндегі басқару нысаны емес, шын мәнісінде азаматтық қоғаммен қосылмайды, сондықтан жалпы алғанда азаматтық **қоғамның басқару** нысаны болуы мүмкін емес". Локк және басқаларда мемлекеттің пайда болуындағы келісім-шарт теориясын қолдаған, себебі ол қоғамдық келісім негізінде пайда болады, азаматтардың мүдделерін көрсетеді.

"Азаматтық қоғамның түсінігі тек индивидтердің жиынтығы және олардың арасындағы қатынастар емес, кеңістік соның ішінде қызмет істейтін қоғамдық институттар", - деп, Гегель дәлелденген болатын.

"Құқық философиясы" еңбегінде ол, азаматтық қоғамның тарихы келісімділігін айта отырып былай деген: "атомдар құсап әр түрлі жекелеген адамдарға бөлініп кетпей және жекелеген уақытша жағдай үшін бір сәтке жиылып әрі қарай байланыспай, ертеде құрылған серіктестік, қауым, корпорациялар негізінде саяси қатынастықты алғандығын" талдап береді.

Гегель азаматтық қоғамның еркіндігін мемлекетке қарсы қойып "саяси денс"V деп дәлелдеді. Сонымен бірге, бұл екі жүйенің қарым-қатынаста және бір мемлекеттің екі жағы екендігін де мойындады.

Гегель оның басқа да қызмет принциптерін: жеке меншікті, еркін қалыптасатын қоғамдық пікірді, адал заңдарды және сол жолмен жүруді атап айтады.

Азаматтық қоғам проблемаларын өзінің зерттеулерінде Маркс те айналып өткен жоқ, белгілі болғандай Гегельден де аз алмағаны мәлім. Егер ол бұрынғы ғылыми жұмыстарында, шын мәніндегі оның маңыздылығымен сол түсінікті пайдаланған болса, кейін ол ойынан бас тартқан болар еді. Болжамы бойынша "азаматтық қоғамның анатомиясын саяси экономиядан іздеу керек" - деді Маркс, іс жүзінде азаматтық қоғамды базиспен бірдей ілестірді. Себебі, Маркстің моделі бойынша қоғам, мемлекет, Құқық, мораль, өнер және дін қондырмаға жатады, азаматтық қоғам түсінігі бөлшектеніп өзінің еркіндік маңызын жоғалтты (ол туралы Гегель сөйлескен болатын). Кейіннен ортодоксалды марксизм-ленинизмге азаматтық қоғам туралы белгісіз болуы кездейсоқ емес. Кеңестік гуманитарлық билік, толығымен тоталитарлық режимнің міндетіне және мақсатына сай келді.

Азаматтық қоғамның мемлекетпен қатынасындағы еркіндігін мойындамау, оның әлеуметтік бағалылығын да мойындамағандығы, ол жағдайдың қиындыққа тірелетіні сөзсіз. Кеңестік тоталитаризмнің агрессивтік анықтаушысы (қоғам мүдделерінің алдындағы таптық мүдделердің артықшылығы, таптық күрес, меншікті мемлекеттендіру, жеке адамдардың өзіндік бағалылығын есепке алмау т.с.с.) арқылы азаматтық қоғамды мемлекетке сіңіру болды. Соның нәтижесінде адам, жеке адам ретінде қабылданбады, табиғи бөлінбейтін Құқық және еркіндіктің маңызы жойылды, себебі барлығы мемлекет арқылы жойылды. Адам тоталитарлық жағдайда өз еркімен өмір сүріп, ойыш айтуға, саяси көзқарастарын білдіруге құқығы болмады, соның салдарынан саясатсыз "бағынушыға" айналдырылды.

Адам баласы қоғамында, әр түрлі мүдделермен өмір сүретін орталар араласып кетеді. Олар өздерінің ерікті жүйесін құрады, әрқайсысының өзіне тән сипаттары бар: өндірістік (экономикалық-шаруашылық), материалдық қажеттілікті қамтамасыз ету, саяси тағы сол сияқты өмір сүруге қажетті жағдайларды іске асыратын (оған **қосымша**); әлеуметтік және рухани құралдар ретінде азаматтық қоғамның жиынтығын құрайды.

Көптеген институттар бір мезгілде, азаматтық қоғамның және мемлекеттің құрамды бөлімдері болып табылады. Оларға - саяси партиялар және олардың арасын байланыстыратын қызмет ортасын белгілейтін ұйымдар жатады.

Саяси партиялар жекелеген **азаматтардың**, әлеуметтік топтардың көп салалы мүдделерін қолдап жүреді және олардың саяси өмірге араласуын қамтамасыз етеді.

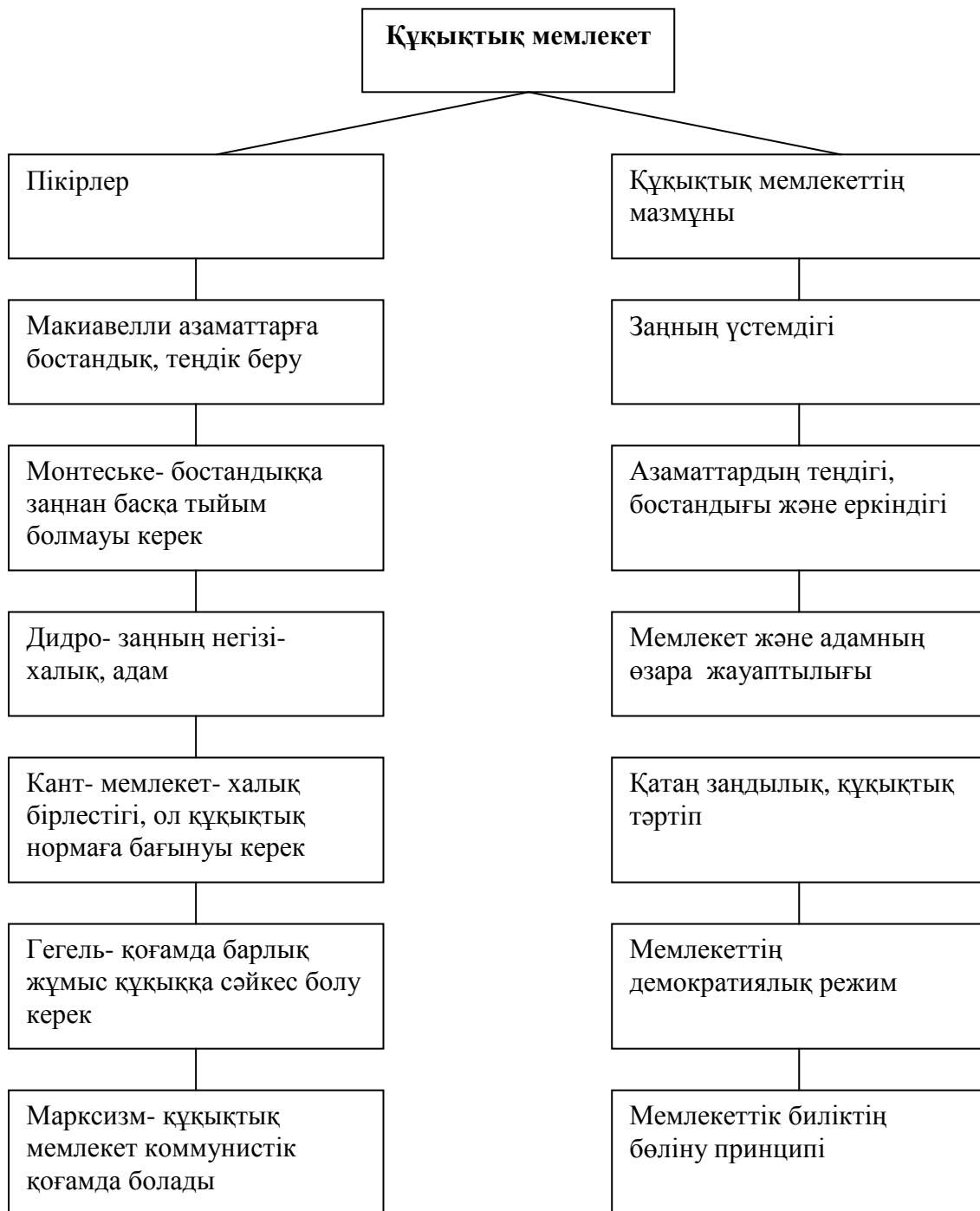
Азаматтық қоғамның құрылымы (дәстүрлік жағдайда құрылған) адамға жақын болса, сол құрылым оның мүддесін іске асыруға мүмкіндік болады, қоғам түгелімен бір қалыпта болады, рухани бағалылық арта түседі. Осы жөнінен Францияны айтуға болады. Яғни, онда 36 коммунаның 200-ден 3600-ге дейін тұрғындары болған. 80 жылдардағы жергілікті басқаруды ірілендіру үшін реформа жүргізілген кезде коммуналарға тиіспеген. Соның нәтижесінде қоғамдастық-әлеуметтік және француз ұлтының рухани негізі сақталып қалды.

Болжап айтақ, мынандай қорытынды дұрыс болады, яғни азаматтық қоғамның сипаты даму деңгейі және нысаны, мемлекеттің нысанымен даму деңгейін белгілейді. Осы туралы белгілі француз заңгері М. Ориудың мына сөзін келтіруге болады: "Айтқаным артық болмас, себебі сол үшін (азаматтық өмірге, азаматтық қоғам - Т.А.) барлық мемлекеттік машина құрылды. Өсімдік әлемі бізге қызығарлық ұрықтар: бидай, басқа да әдемі ағаштарға өте қиын табиғи қорғалу жүйесінде, өсіп жетілуіне жағдайлар туғызылады және соның негізінде дамуға мүмкіншілік алады. Сол сияқты азаматтық қоғам да мемлекеттің саяси институтының қорғану кеңістігіне кіреді және сол өзі тұрған ортаның мақсаты өркениетті жеке адамның пайда болуы мен дамуы".

Жалпы айтқанда, азаматтық қоғам институттарын бөліп алып жеке зерттейтін объект. Ондай зерттеулерді Шығыстағы ғалым-гуманитарлар бастады, себебі оның қоғам дамуындағы объективті роліне байланысты болды. Азаматтық қоғамның көптеген түсініктемелері бар. Біз мұнда К.С.Гаджиевтің тұжырымдамасын келтіреміз: "Бұл еркін және мемлекеттен тәуелсіз қоғамдық институттар және жеке адамдардың қатынастары, олар жекелеген индивидтердің және ұжымдардың өздерін-өздері дамытуға жағдай жасайды және солар арқылы жекелеген мүдделер, қажеттіліктер жекелеген және ұжымдықтар іске асырылады".

Құқықтық мемлекет

Құқықтық мемлекет – бұл адам мен азаматтардың құқықтары мен бостандықтарының толық түрде қамтамасыз етілуіне және құқық бұзушылықтарды болдырмау мақсатында мемлекеттік билікті құқықпен мейлінше байланыстыруға жағдай жасаушы саяси билік ұйымы.

Құқықтық мемлекетті қалыптастыру жолдары мен пробелмалары:

- мемлекеттік биліктің барлық жүйесі биліктердің бөліну принципіне сай құрылуы;
- сот реформасын жүргізу;
- адамның ең жоғары қазына ретіндегі құқықтары мен бостандықтары жүзеге асыру үшін қажетті жағдайлар жасау;
- мемлекеттің құқықтық жүйесін жетілдіру және дамыту;
- дамыған азаматтық қоғам құру;
- қоғамдағы құқықтық және саяси мәдениеттің деңгейін көтеру.

Құқықтық мемлекеттің белгілері:

- құқықтың үстемдігі;
- биліктердің бөлінуі;
- тәуелсіз сот;
- адамның құқықтары мен бостандықтарын сақтау және қорғау;
- демократия.

Құқықтық мемлекеттің қағидалары:

- билікті заңсыз пайдалануды болдырмау мақсатында заңшығарушылық, атқарушылық және сот тармақтарына бөлу;
- заңның үстемдігі, яғни, биліктің жоғары органымен барлық конституциялық тәртіптерді сақтай отырып, қабылданған заң атқарушылық билік актілерімен жоққа шығарылуы мүмкін емес;
- мемлекет пен тұлғаның өзара жауапкершілігі;
- қоғамдағы құқықтық сана мен құқықтық мәдениеттің жоғары деңгейі;
- азаматтық қоғамның болуы және ондағы құқық субъектілердің заңдардың орындауына бақылау жүргізілуі.

Азаматтық қоғам – бұл әлеуметтік, мәдени, рухани салалар тіршілігінің қамтамасыз етілу жүйесі, олардың өсіп-өніп ұрпақтан-ұрпаққа жалғасуы, жекелеген индивидтер мен ұжымдардың мүдделері мен қажеттіліктерін жүзеге асыру, олардың дербес өсуіне жағдай жасауға арналған(дербес мемлекеттен тәуелсіз) қоғамдық институттар мен қатынастар жүйесі.

Азаматтық қоғамның элементтері:

- кәсіподақтар;
- саяси партиялар мен қозғалыстар;
- қоғамдық ұйымдар мен бірлестіктер;
- мемлекеттік емес бұқаралық ақпарат құралдары;
- шығармашылық ассоциялар;
- діни бірлестіктер;
- тәрбие саласы;
- білім саласы;
- ғылым және мәдениет саласы;
- жанұя.

Азаматтық қоғамның белгілері:

- адам мен азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын барынша толық қамтамасыз ету;
- өзін-өзі басқару;
- оның құрылымдарының және адамдардың әртүрлі топтарының бәсекелестігі;
- еркін қалыптасатын қоғамдық пікірлер мен плюрализм;
- адамның ақпарат алу құқығының нақты іске асуы;
- көп салалы экономика;
- биліктің заңды және демократиялық сипаты;
- адамдардың лайықты өмір сүруін қамтамасыз ететін мемлекеттің күшті әлеуметтік саясаты және т.б.

3. Қоғамның саяси жүйесіндегі мемлекет

Қоғамның саяси жүйе ұғымы мен құрылымы

Қоғам – мүдделердің өзара сәйкестігі негізінде құрылады, ал олардың орындалуы, жеке адамдардың өзара қарым-қатынастарына байланысты болады. Яғни, бірігіп жұмсаған күштің нәтижесінде, жеке адамның жете алмайтын мақсаттарына жетуге болады. Мысалы, К.Маркс қоғамды «адамдардың қарым-қатынасының жемісі» -деп қысқа анықтаған. Қоғамның мүдде-мақсатының дұрыс жақсы орындалуын қалыптастыратын, **қоғамдық билік** болады. Ал қоғамдық билікті реттеп-басқаратын қоғамның саяси жүйесі. Қоғамдық биліктің түрлері: саяси билік, мемлекеттік билік, ұжымдық билік, ұйымдық билік т.б. ірілі-ұсақты биліктер. Саяси жүйе мемлекетпен бірігіп, қоғамның бағдарламасын, мүдде-мақсатын анықтап, оның бағыттарын, орындау механизмін белгілеп, міндетті нұсқау бұйрықтар беріп, іске асуын бақылап отырады. **Қоғамның саяси жүйесі** – бұл белгілі бір саяси функцияларды атқарушы мемлекеттік және мемлекеттік емес әлеуметтік институттардың жүйесі. Мұндай институттардың қатарына қоғамдық өмірдің билікке байланысты саласына қатысушы мемлекет, партиялар, кәсіптік одақтар және басқа да ұйымдар мен қозғалыстар жатады. Саяси жүйе сыртқы және ішкі саясаттың жүзеге асуын қамтамасыз етеді, әлеуметтік топтардың мүдделерін қалыптастырады, білдіреді және қорғайды. Оның сипаты, ең алдымен, осы саяси жүйенің пайда болған және қызмет ететін әлеуметтік ортасы арқылы анықталады: 1) Еңбек нәтижелері саналы түрде **мемлекеттік ұйымдасқан адамдардың ерекше тобымен бөлінетін** әлеуметтік орта. Мұндай ортада меншіктің рұқсат берілуі мүмкін, ал, жеке меншік мүлдем болмайды. Мұндай саяси жүйелерде мемлекеттік билік қоғамның экономикалық өміріне тоталитарлы түрде араласады, мемлекет идеологиясынан өзгеше ойлау басып-жаншылып отырады, мемлекетті идеология, дін, мәдениет, білім, ғылым қалыптасады. Билікке тек бір саяси партия болады.

2) Әлеуметтік ортаның екінші бір түрі **қоғамның экономикалық өмірінің нарықтық-ақшалық негізінде**, еркін кәсіпкерліктің тәжірибесі мен идеологиясына негізделеді. Мұндай саяси жүйелерде мемлекет нарықтық экономика үшін жағдайларды ұйымдастырушы ретінде көрініс табады, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз етеді. Мұндай жүйеде партиялар билікті сайлау компанияларына қатысу арқылы жаулап алуға тырысады, құқықтық нысандар саяси мақсаттарға жетудің негізгі құралына айналады.

3) Әлеуметтік ортаны ұйымдастырудың үшінші түрі – **аралас түрі**, ол конвергенция деген атқа ие болды. Конвергенциялық саяси жүйелер бір әлеуметтік ортадан екінші әлеуметтік ортаға өту көзінде пайда болады. Конвергенциялық саяси жүйелерге әртүрлі мақсаттағы және мазмұндағы көптеген саяси институттардың араласуы тән болып келеді.

Саяси жүйелердің түрлері. Саяси жүйелердің пайда болатын әлеуметтік ортасының сипатына қарай мынадай саяси жүйе түрлері болады: тоталитарлық, либералдық-демократиялық және аралас жүйелер, ал өзара байланысу сипатына қарай ашық және жабық саяси жүйелер болады.

Қоғамның саяси жүйесіндегі мемлекет орны мен рөлі

Қоғамның саяси жүйесіндегі мемлекеттің алатын орны өте зор, өте жауапты. Мемлекет саяси жүйеге белгілі бір жекелеген органдары арқылы емес, өзіндік бір саяси, аумақтық құрылымдық бөлік ретінде кіреді. Ол өз функцияларын басқа әлеуметтік институттармен, партиялармен, кәсіптік одақтармен, жергілікті басқару органдарымен бірлесе отырып атқарады. Ол саяси жүйеде жетекші рөлді иеленген, себебі:

- а) оның аумақтық шекараларында азаматтық белгісі бойынша біріккен халықтың жалғыз ресми өкілі рөлін атқарады;
- ә) егемендіктің жалғыз иесі болып табылады;
- б) қоғамды басқаруға бағытталған әлеуметтік аппараты болады;
- в) қарулы құрылымдары болады;
- г) құқықшығармашылыққа қатысты монополияға ие;
- д) материалдық құндылықтардың ерекше жиынтығына (мемлекеттік меншік, бюджет, валюта және т.б.) ие.

Мемлекет қоғамның саяси жүйесіне кіретін барлық ұйымдарды, бірлестіктерді, одақтарды, ұжымдарды біріктіріп, көмек жасап отырады. **Мемлекеттің саяси жүйе бағыттағы жұмыстарының түрлері:**

Мемлекет және саяси партиялар – бұл екеуі бірігіп қоғамды басқарудағы ең шешуші күш. Басқарудың сапалы немесе сапасыз болуы осы екі бірлестіктердің қызметіне байланысты. Сондықтан, олардың іс-әрекеті халықтың, үкіметтің үнемі бақылауында болады.

Мемлекет және қоғамдық, ұйымдар мен бірлестіктер – қазіргі заманда халықтың мүдде-мақсатын орындайтын тек мемлекет пен саяси партияға ғана емес, ол мүдде-мақсаттың басым көпшілігі қоғамдық ұйымдар мен бірлестіктердің қолында. Сондықтан, мемлекет оларға көмек көрсетіп, іс-әрекеттерін, жұмыстарын бақылап отырады.

Мемлекет және еңбек ұжымдары - өндірісте, шаруашылықта мәселенің басым көпшілігі еңбек ұжымдарының құзыретінде: шаруашылықтың нәтижелі жұмыс жасауы, тәртіптің жақсы дәрежеде болуы, адамдардың бірлігі, достығы, мәдени, рухани білімі, денсаулығы және т.б. осы бағытта ұжымның атқаратын қызметінің маңызы, құндылығы ежелеп айтпаса да белгілі. Бұл мәселені ұжым мемлекетпен бірігіп іске асырады.

Мемлекет пен жергілікті өзін-өзі басқару мекемелерінің қызметі жергілікті басқару мекемелері өзінің әкімшілік-территориясында мемлекеттік билікті жүргізуге құзыреті болады және ол үшін жауапты. Бұл жұмысқа сол территориядағы азаматтар белсенді қатысып, барлық мәселені реттеп-басқаруға міндетті. Жергілікті мемлекеттік басқару органы оларға жан-жақты көмек көрсетуге міндетті. Осы екі орган тығыз байланыста қызмет жасауға тиіс. сонда ғана нәтиже болады.

Мемлекет пен азаматтар – азаматтар мемлекеттің жұмысына тікелей қатысып немесе өздерінің өкілдері арқылы өз ой-пікірлерін білдіріп отыруға құқықтары бар және ақпарат, радио, теледидар да өздерінің тілектерін, талаптарын, сын-пікірлерін айтуға құзыреті бар. Мемлекеттік органдар көмек

көрсетіп, толық бостандық беруге міндетті. Егерде бұл іс-әрекет екі жақты сапалы жүргізілсе қоғамға, халыққа тиетін жақсылығы көп болады деуге болады.

Мемлекет пен дін. Мемлекеттің дінмен қарым-қатынасына сәйкес үш түрлі мемлекеттер болады: **зайырлы, теократиялық, клерикалдық:**

- **зайырлы** мемлекеттің дінмен тікелей байланысы болмайды, олар бір-бірінің жұмысына тікелей қатынаса алмайды, жай байланыс жасауға болады. Оның бағыттары – демократияны, бостандықты, әділдікті, теңдікті дамыту, халықтың мәдени, рухани білімін көтеру, жастарды инабаттылыққа, парасаттылыққа, адамгершілікке тәрбиелеу, ұлттарды бірлікке, достыққа тәрбиелеу т.б.

- **теократиялық** – мемлекетті басқару церковь құзыретінде 1921ж. дейін Монғолия осындай мемлекетке жатты. Қазір – Ватикан осы жүйедегі мемлекет.

- **клерикалдық** - мемлекет зайырлы және теократиялық мемлекеттерінің ортасындағы мемлекет. Олар мемлекетпен бірікпейді, бірақ заң шығару процесіне қатысты мемлекеттің саясатына ықпал жасайды. Бұл мемлекеттерге жататындар: Ұлыбритания, Дания, Норвегия, Швеция, Израиль, Италия және 20 шақты ислам мемлекеттері.

ҚОРЫТЫНДЫ

Құқықтық мемлекетті құрудың объективтік қажеттілігі. Оның негізгі сипаттамасы: мақсаттары, міндеттері, қызметтері, әлеуметтік тағайындау. Құқықтық мемлекеттің саяси, экономикалық және адамгершілік тұғыры.

Этатистік мемлекеттен құқықтық мемлекеттің айырмашылығы. Адам құқығының қамтамасыз етілуі, қорғалуы – құқықтық мемлекеттегі саяси режимнің қасиеті. Құқық және бостандықтың нақтылығы, олардың кепілдігі жеке тұлғаның еркін және абыройлы өмір сүруіне жағдай жасау. Мемлекет пен жеке тұлғаның өзара жауапкершілігі.

Құқық пен заңның бірлігі – құқықтық мемлекеттің нормативтік жүйесінің ерекшелігі. Зандылық және әділеттілік, заңның үстемділігі, құқыққолдану және құқыққорғау қызметтерінің тиімділігі қағидаларын сақтау. Биліктің бөлінуі, тепе-теңдік және тежемелік механизмін қатаң қамтамасыз ету. Жемқорлықтан тәуелсіз объективті сот. “Заңда тыйым салынбағанның барлығына рұқсат” қағидасын қамтамасыз ету.

Азаматтық қоғамның қалыптасуы – құқықтық мемлекеттің қалыптасуы мен дамуының әлеуметтік – экономикалық алғышарттары. Мемлекеттің қысымына қарсы тұру мүмкіндігі бар, азаматтық қоғамның институттары (партиялар, қоғамдық ұйымдар, тәуелсіз баспалар, қоғамдық пікір).

Қазақстанда құқықтық мемлекет және азаматтық қоғам қалыптасу жолдары.

Қазіргі заманда құқықтық мемлекетті құру қалыптастыру мәселесі ғаламдықпроблемағаайнапды.Өйткеніадам қоғамыныңдаму тарихында ешқашан, еш елде құқықтық мемлекет болған емес. Қазіргі кезде де жоқ. Болашақта да барлық елдерде бір мазмұнды, бір нысанды құқықтық мемлекет болуы мүмкін емес. Себебі әр елдің экономикасы, мәдениеті, әлеуметтік жағдайы, рухани саиасы, саясаты бір деңгейде болмайды. Бұған қоса олардың

географиялық, ұлттық ерекшеліктері болады. Сондықтан, болашақта құқықтық мемлекет бірнеше дамыған елдерде қалыптасуы мүмкін

XXғ. қоғамды басқару тәжірибесін шынықтырып капиталистік елдер жаңа экономикалық саясатқа көшіп, халықтың әлеуметтік, жағдайын жақсартып, бостандықтың шеңберін кенейтіп демократиялық мемлекетті дамытуда.

Азаматтық қоғам ғылыми тұрғыдан өте аз зерттелген, ол туралы қомақты бірде ғылыми еңбек жоқ. Оның себебі ғалымдар азаматтық қоғам мен мемлекеттің мазмұны ұқсас деп түсініп келді. Расында ұқсастық бар, бірақ та айырмашылық басым.

Азаматтық қоғамның мемлекетпен катынасындағы еркіндігін мойындамау, оның әлеуметтік бағалылығын да мойындамағандығы, ол жағдайдың қиындыкка тірелетіні сөзсіз. Кеңестік тоталитаризмнің агрессивтік анықтаушысы (қоғам мүдделерінің алдындағы таптық мүдделердің артықшылығы, таптық күрсс, меншікті мемлекеттендіру, жеке адамдардың өзіндік бағалылығын сепке алмау т.с.с.) арқылы азаматтық қоғамды мемлекетке сіңіру болды. Соның нәтижесінде адам, жеке адам ретінде қабылданбады, табиғи бөлінбейтін Құқық және еркіндіктің маңызы жойылды, себебі барлығы мемлекет арқылы жойылды. Адам тоталитарлық жағдайда өз еркімен өмір сүріп, ойыш айтуға, саяси көзқарастарын білдіруге құқығы болмады, сонын салдарынан саясатсыз "бағынушыға" айналдырылды.

Сонымен, азаматтық қоғам және құқықтық мемлекет екеуі қатар дамып, өрескел қайшылықтарды бірлесіп реттеп, қоғамның бейбітшілік, прогрестік жолмен дамуына толық мүмкіншілік жасаулары қажет. Қазақ-стан Республикасының Конституциясында бұл мәселенің негізгі бағытта-ры көрсетілген. Оның бірінші бабында азаматтық қоғамның және құқықтық, мемлекеттің ең негізгі қағидалары былай деп жарияланған: "Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады; оның ең қымбат қазынасы -адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары" (ҚР Конституциясы. А. 1995. С. 4).

Қоғамдық билік – бұл қоғамның мүдде-мақсатының дұрыс жақсы орындалуын және қалыптастыруын айтамыз. Ал қоғамдық билікті реттеп-басқаратын **қоғамның саяси жүйесі**. Қоғамдық биліктің түрлері:

- саяси билік,
- мемлекеттік билік,
- ұжымдық билік,
- ұйымдық билік және т.б ірілі-ұсақты биліктер.

Қоғамның саяси жүйесі – бұл белгілі бір саяси функцияларды атқарушы мемлекеттік және мемлекеттік емес әлеуметтік институттардың жүйесі.

Қоғамның саяси жүйе сипаты, ең алдымен, осы саяси жүйенің пайда болған және қызмет ететін әлеуметтік ортасы арқылы анықталады:

1) Еңбек нәтижелері саналы түрде **мемлекеттік ұйымдасқан адамдардың ерекше тобымен бөлінетін** әлеуметтік орта.

2) Әлеуметтік ортаның екінші бір түрі **қоғамның экономикалық өмірінің нарықтық-ақшалық негізінде**, еркін кәсіпкерліктің тәжірибесі мен идеологиясына негізделеді.

3) Әлеуметтік ортаны ұйымдастырудың үшінші түрі – **аралас түрі**, ол конвергенция деген атқа ие болды.

Саяси жүйелердің пайда болатын **әлеуметтік ортасының** сипатына қарай мынадай саяси жүйе түрлері болады:

- тоталитарлық,
- либералдық-демократиялық
- аралас жүйелер

Ал өзара байланысу сипатына қарай:

- ашық;
- жабық саяси жүйелер.

Қоғамның саяси жүйесіндегі мемлекет белгілі бір жекелеген органдары арқылы емес, өзіндік бір саяси, аумақтық құрылымдық бөлік ретінде кіреді. Ол саяси жүйеде жетекші рөлде:

а) оның аумақтық шекараларында азаматтық белгісі бойынша біріккен халықтың жалғыз ресми өкілі рөлін атқарады;

ә) егемендіктің жалғыз иесі болып табылады;

б) қоғамды басқаруға бағытталған әлеуметтік аппараты болады;

в) қарулы құрылымдары болады;

г) құқықшығармашылыққа қатысты монополияға ие;

д) материалдық құндылықтардың ерекше жиынтығына (мемлекеттік меншік, бюджет, валюта және т.б.) ие.

Мемлекеттің саяси жүйе бағыттағы жұмыстарының түрлері:

- мемлекет және саяси партиялар;

- мемлекет және қоғамдық, ұйымдар мен бірлестіктер;

- мемлекет және еңбек ұжымдары;

- мемлекет пен жергілікті өзін-өзі басқару мекемелерінің қызметі;

- мемлекет пен азаматтар;

- мемлекет пен дін.

Мемлекеттің дінмен қарым-қатынасына сәйкес үш түрлі мемлекеттер болады:

- **зайырлы,**

- **теократиялық,**

- **клерикалдық.**

**Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігі
Бәрімбек Бейсенов атындағы Қарағанды академиясы**

**Жоғарғы оқу орнынан кейінгі білім беру институты
Мемлекеттік-құқықтық пәндер кафедрасы**

Д Ә Р І С М Ә Т І Н І

**Тақырыбы: Мемлекет нысанын зерделеудің
әдістемелік мәселелері**

**Дәріс кафедра мәжілісінде талқыланып,
мақұлданды 2016 ж. «03» мамыр**

№ 23 хаттама

**Дайындаған: кафедра аға оқытушысы
полиция подполковнигі С.С. Түсіпбеков**

ҚАРАҒАНДЫ

Мемлекет нысанын зерделеудің әдістемелік мәселелері

Ж О С П А Р Ы

Кіріспе

Негізгі бөлім

1. Басқару нысаны. Монтескье және Лок теориясы.
2. Мемлекеттік құрылым нысаны.
3. Мемлекеттік (саяси) режим.

Қорытынды

ҰСЫНЫЛАТЫН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1.	Ағдарбеков Т. Мемлекет және құқық теориясы: оқулық.	Алматы, 2008.
1.	Ағдарбеков Т. Мемлекет және құқық теориясының негізгі мәселелері: оқу құралы	Алматы: Заң әдебиеті, 2009.
2.	Байжанова Г.Т., Әділбекова Қ.Қ. Мемлекет және құқық теориясы пәні бойынша мемлекет бөліміне арналған дәрістер жинағы	Қарағанды, 2003.
3.	Байжанова Г.Т. Құқық теориясы	Қарағанды, 2004.
4.	Байжанова Г.Т. Мемлекет және құқық теориясы	Қарағанды:Болашақ-Баспа, 2006.
5.	Бейсенова А.У. Мемлекет және құқық теориясы: оқулық.	Алматы: Атамұра, 2007.
6.	Биекенов Н.А. Мемлекет және құқық теориясы: оқу құралы	Қарағанды, 2006.
7.	Булгакова Д.А. Мемлекет және құқық теориясы: оқу құралы	Алматы: Заң әдебиеті, 2007.
8.	Дархамбаева А. Д. Мемлекет және құқық теориясы: оқу құралы: негізгі терминдер мен ұғымдарды қысқаша түсіндіру/ А. Д. Дархамбаева.	Алматы: Айдана, 2003.
9.	Жоламан Қ.Д, Мұқтарова А.К., Тәуекелев А.Н. Мемлекет және құқық теориясы	Алматы: Фолиант, 2001.
10.	Жоламан Қ.Д. Мемлекет және құқық теориясы	Алматы: Нур - пресс, 2007.
11.	Ибраева А.С., Ибраев Н.С. Мемлекет және құқық теориясы. Оқулық	Астана: Фолиант, 2007.
12.	Какимова М. Ш. Мемлекет және құқық теориясы	Астана:

	негіздері: бастауыш және орта кәсіби білім беруге арналған оқулық	Фолиант, 2007.
13.	Мемлекет және құқық теориясы: оқулық / Қ. Д. Жоламан	Алматы : Нұр-Пресс, 2005.
14.	Өзбекұлы С., Қопабаев Ө. Мемлекет және құқық теориясы: оқулық.	Алматы, Жеті жарғы, 2006
15.	Өзбекұлы С. Мемлекет және құқық теориясы: оқулық	Алматы: Жеті Жарғы, 2009.
16.	Сапарғалиев Ғ., Ибраева А.С. Мемлекет және құқық теориясы Оқулық.	Астана: Фолиант, 2007.
17.	Сапарғалиев Ғ., Ибраева А.С. Мемлекет және құқық теориясы: оқулық. 2-басылым.	Алматы: Заң әдебиеті, 2011.
18.	Салкебаев Т.С., Тусупбеков С.С. Мемлекет және құқық теориясы: дәрістер курсы.	Қарағанды 2011ж.
19.	Табанов С.А. Салыстырмалы құқықтану негіздері.	Алматы: Жеті Жарғы, 2009.
20.	Шапахқызы У., Салкебаев Т. Мемлекет және құқық теориясы	Астана, 2009.

Кіріспе

Отандық мемлекет және құқық теориясы өзінің даму кезеңінде көптеген қиындықтарды басынан өткерді, қоғам тұғырын идеалдандырып және саясиландырып терең дағдарыстық күйге түсірген партиялық қағиданы жүктеді, енді соның ықпалынан шығуға тырысып жүрміз. Қазіргі қабылдап жатқан шаралар, әзірше оны толық сауықтыруға жеткіліксіз, оның дәлелі қазіргі қоғам деңгейі. Алдымызда кеңес дәуірінің мұрасынан толық құтылу және қоғамның мемлекеттік-құқықтық өмірінің қазіргі болмысымен сусындалған ережелерімен мемлекет және құқық теориясын байыту міндеті тұр. Бұл ғылыми зерттеу мазмұнымен, әдістері, әдістемесімен және өмірлік процесс нәтижелері және байлам түйіндерімен де жанасады. Мемлекет және құқық теориясын жаңарту мен сауықтыруда қолданып жатқан шараларға курсанттар қауымын кеңінен қатыстырған жөн, оларды жетістіктерге сыни тұрғыдан қарауға жетелеу және дағдарысты жылдам жою жолдарын табуға бағыттау керек. Курсанттар қауымы ғылымның болашағы: біздің үмітіміз де, келешігіміз де олармен байланысты; олардың еңбегі төзірек дербес ғылыми жұмыс қатарын толтырса, солай олардың көзқарасы белгілі орынға ие болады.

Курсанттардың юридикалық білімге қосу процесінде белгілі кезектілікті сақтау қажет: бастапқы құқықтық ұғымдар мен түсініктерді меңгеруіне үйретуді мақсатына сай бастау керек, содан кейін күрделілікпен кешендік ұғымдар мен түсініктерге көшу, содан соң тұжырымдар мен ғылым саласындағы теорияларды зерттеуге кірісуі қажет. Басқа да юридикалық (сонымен қоса, философиялық, әлеуметтік және т.б.) пәндерді паралельді және кезектілікпен зерттеу жоғарғыдағыдай тәртіппен жүруі тиіс, курсанттардың юридикалық дүниетаным

процесінің қалыптасуы, олардың құқықтық сана, құқықтық мәдениет, азаматтылықтың қалыптасуы күшейеді. Аталмыш үлгі бағдарлама республика өмірінде болып жатқан мәнді өзгерістерді, және бұрынғы бағдарлама қабылданып жарияланғаннан кейінгі жоғары юридикалық білім саласындағы өзгерістерді ескере отырып құрылған. Ол қазіргі қазақстандық және ресейлік ғылыми еңбектерде (монографиялар, оқулықтар, оқу құралдары, мақалалар және т.б.) бекітілген мемлекет және құқық теориясының дамуының қазіргі деңгейін бейнелеуге ұмтылады. Бағдарлама ғылыми пікір-сайыстар мен талқылаулар материалдарын (қажет болған жағдайда, бірақ шектелген көлемде) пайдалануды қарастырады.

1. Мемлекет нысаны (құрылымы) ұғымы

Мемлекет нысаны – бұл қоғамның басқару, мемлекеттік құрылым және саяси режим нысандарынан құралған, елдегі мемлекеттік билікті ұйымдастыру.

Мемлекеттің нысаны қоғамның экономикалық, мәдени, рухани мазмұнына байланысты. Яғни, қоғамда кім және қалай басқарады, қалай ұйымдасқан және ондағы мемлекеттік билік құрылымы қалай қызмет істейді, ол аумақтың тұрғындары қалай біріккен, әр түрлі аумақтық және саяси құрылымдар мемлекетпен қалай қатынаста, қандай әдістердің және жолдардың көмегімен саяси билік жүргізілетіндігін көрсетеді.

Тәуелсіз Қазақстанда екі жылдан кейін 1993ж. Конституцияның орнына екінші 1995ж. Конституция қабылданды. Бұл соңғы Конституция мемлекеттің сыртқы нысанын өзгертіп, Қазақстанда президенттік республиканың саяси режимі құрылды.

Мемлекеттің тарихи даму процесінде оның нысанына бірнеше жағдайлар әсер етеді. Бірінші жағдайға географиялық, климат, тарихи факторлар жатады. Егер мемлекет континентте (құрғақшылықта) қалыптасса немесе оның шекарасы теңізге, мұхитқа шықса, бұл екі жағдайда екі мемлекеттің нысаны екі түрлі болады. Аралда орналасқан мемлекеттердің континенттік мемлекеттермен салыстырылғанда демократиялық режимдері күштілеу екені байқалады. Шығыс мемлекеттерде бірінші ірі цивилизациялардың дамуы ұлы өзендермен байланысты болды. Мысалы, Қытайда – Хуанхэ, Египетте – Ніл, Вавилонда – Тигр және Евфрат, Үндістанда –Ганг. Шығыс мемлекеттерде – монархия, Европада – шектелген монархия немесе республика құрылған. Демократиялы мемлекеттер туралы айтатын болсақ, олар тек ғана республикалық немесе шектелген монархия түрінде өмір сүреді. Ал, шығыс мемлекеттерде көбіне монархиялық басқару болғаны жақсы мәлім.

Қазақстанның географиялық жағдайы екі бірдей – Ресей және Қытай сияқты ірі мемлекеттермен көршілес болуы, теңізге қашықтығы және ашық тікелей жолдың жоқтығы мемлекеттің дамуына едәуір нұқсан келтіріп отырғаны рас.

Қорыта айтқанда мемлекет нысаны – мемлекеттік билікті құрудағы, ұйымдастырудағы мәнді жолдардың жиынтығы.

2. Мемлекетті басқару нысаны және оның түрлері

Мемлекетті басқару нысаны – жоғарғы мемлекеттік органдардың құрылуы мен ұйымдасуының тәртібі. Олардың бір-бірімен және тұрғындармен ара қатынасы сипатталады. Басқару нысаны ерекшеліктеріне таптық күштердің, билікте отырған әлеуметтік өкілдердің қарым-қатынасы, тұрғындардың ұлттық құрамы, мәдениет және салт дәстүр деңгейі әсерін тигізеді. Мемлекет нысанының ерекшелігіне байланысты **монархиялық және республикалық** болып бөлінеді.

Монархия – бұл жоғары мемлекеттік биліктің бір тұлғада ғана монархта болуымен сипатталатын басқару нысаны. Монарх билікті мұрагерлік бойынша өмір бойы иеленеді. Егер монарх мемлекеттік биліктің жалғыз органы болып табылса, бұл монархия **шектелмеген** деп аталады, ал жоғарғы билік монарх пен басқа бір органның арасында бөлінсе, бұл монархия **шектелген** деп аталады. Шектелген монархиялар, өз кезегінде, **өкілдік (дуалистік) және парламентарлық** болып екіге бөлінеді. Өкілдік монархияда монарх атқарушылық билікті жүзеге асырып, үкіметті құру, министрлерді тағайындау, вето және парламентті тарату құқықтарын иеленеді. Ал парламентарлық монархияда монархтың құқықтық жағдайы әлдеқайда шектелген болады, монарх тағайындаған министрлер парламенттің сенімсіздік вотумына тәуелді болады және монарх заңда көзделген жекелеген жағдайларда ғана парламентті тарата алады.

Республика – жоғары мемлекеттік билік белгілі бір мерзімге сайланатын сайланбалы органға тиесілі басқару нысаны. Халықтың қай бөлігінің мемлекеттік биліктің жоғары органдарының сайлауға қатыса алатынына байланысты республика **аристократиялық және демократиялық** болып екіге бөлінеді.

Аристократиялық – мұнда нақты тұлғамен (таптың, партияның, элиталық топтың және т.б. өкілімен) халықтың аз бөлшегінің қатысуымен жүзеге асырылатын қоғамның саяси билігі.

Демократиялық – мұнда халық билігі, азаматтар бостандығы мен теңдігі қағидаларын мойындауға негізделген саяси құрылым нысаны. Олар өз кезегінде, төмендегідей түрлерге бөлінеді: 1) парламентарлық – бұл мемлекетке саяси өмірдегі шешуші рөл парламент сайлау үкіметке тиесілі болады; 2) президенттік, бұл мемлекетте сайланған ел басшысы үкіметтің де басшысы болып табылады, сол себепті, ол үкімет мүшелерін тағайындайды және оларды қызметінен босатады. 3) аралас, бұл мемлекетте үкіметті президент пен парламент бірлесе отырып құрайды.

3. Мемлекет нысанының құрылымы және оның әр түрлілігі.

Мемлекеттік құрылым нысаны – бұл мемлекеттің аумақтық құрылымы, оның құрамдас бөліктерінің және осы бөліктердің әрбірінің мемлекетпен қарым-қатынасының сипаты. Барлық мемлекеттер өздерінің мемлекеттік құрылымы бойынша жай және күрделі болып екіге бөлінеді.

Жай немесе біртұтас (унитарлы) мемлекет – бұл өз ішінде бөлінбейтін тұтас мемлекет, оның өз ішінде дербес мемлекеттік құрылымдар болмайды, бұл мемлекетте жоғары органдардың біртұтас жүйесі, заңнаманың ортақ жүйесі, ортақ сот жүйесі, ортақ азаматтығы мен салықтардың бірыңғай жүйесі болады.

Күрделі мемлекет – бұл белгілі бір дәрежедегі дербестікке ие жекелеген мемлекеттік құрылымдардан құралған мемлекет. Оларға: империялар, федерациялар, конфедерациялар, достастықтар және одақтастықтар жатады.

Империялар – күштеу арқылы құрылатын, күрделі мемлекеттер, бұларда құрамдас бөліктердің жоғары билікке бағыныстылық деңгейі әртүрлі болған. Империялардың басты ерекшелігі – олардың құрамдас бөліктерінің ешқашан ортақ мемлекеттік-құқықтық мәртебесі болмаған.

Конфедерация – империяға қарағанда ерікті негізде құрылады. Бұл нақты бір тарихи кезең шегінде белгілі бір мақсаттарға жету үшін құрылған мемлекеттердің уақытша одағы. Конфедерацияны құраған егеменді мемлекеттер халықаралық-құқықтық қатынастар субъектісі болып қала береді, оларда өз азаматтығы, билік, басқару және сот әділдігі органдарының жүйесі болады.

Федерация – бұл күрделі, одақтас мемлекет, оның бөліктері мемлекеттік құрылымдар болып табылады және белгілі бір дәрежеде мемлекеттік егемендікке ие болады; федерацияда жоғарғы федералдық органдар және заңнамалармен қатар федерация субъектілерінің жоғарғы органдары мен заңнамасы да болады; федерацияда салықтың екі жүйесі пайдаланылады, оның белгілерінің бірі болып қос азаматтық табылады. Федерациялар аумақтық немесе ұлттық-мемлекеттік қағида бойынша құрылуы мүмкін.

Достастық – бұл ортақ белгілермен, біртектіліктің белгілі бір деңгейімен сипатталатын мемлекеттердің ұйымдастырушылық бірлестігі (Тәуелсіз мемлекеттер достастығы). Оларды біріктіретін белгілер экономикаға, құқыққа, тілге, мәдениетке, дінге қатысты болуы мүмкін. Достастықтың мүшелері – бұл толығымен тәуелсіз, егеменді мемлекеттер, халықаралық қатынастардың субъектілері.

Одақтастық – бұл қоғамды мемлекеттік ұйымдастырудағы ауыспалы нысан. Одақтастықтың негізінде көп жағдайда мемлекет аралық шарт болады. Ол одақтастыққа кіретін мемлекеттердің интеграциялық байланыстарын күшейте түседі және оларды конфедеративтік бірлестікке қарай итермелейді.

4. Мемлекеттік (саяси) тәртіп және оның түрлері

Саяси режим – бұл мемлекеттік билікті жүзеге асыруға жәрдемдесетін тәсілдер мен әдістер. Мемлекеттік биліктегі тәсілдер мен әдістердің жиынтығына қарай екі түрлі режимді бөліп атауға болады: демократиялық және антидемократиялық режимдер.

Демократиялық режим – барлық биліктік органдар халықтың мандатына ие болатын мемлекет. Мұнда әрбір органға тиесілі биліктің көлемінің шектері заңмен анықталады, ал, барлық азаматтар сотпен қорғалатын ажырамас құқықтар мен бостандықтарға ие болады. Оның белгілері:

- халық мемлекеттік билікті жүзеге асыруға тікелей (азаматтардың референдумға қатысуы) және өкілдік (халықтың билікті өзі сайлаған өкілдік органдар арқылы жүзеге асыруы) демократия арқылы қатысады;

- шешімді көпшілік азшылықтың мүдделерін ескере отырып қабылдайды;

- мемлекеттік биліктің орталық және жергілікті органдарының сайланбалылығы және ауыспалылығы, олардың сайлаушыларға есеп беруі, жариялылық;

- сендіру, келісу, келісімге келу әдістері жиі қолданылады;

- қоғамдық өмірдің барлық салаларындағы заңның үстемдігі;

- адам мен азаматтардың құқықтары мен бостандықтары жарияланады және шын мәнінде қамтамасыз етіледі;

- саяси плюрализм, соның ішінде көппартиялылық;

- биліктің тармақтарға бөлінуі және т.б.

Антидемократиялық режимнің бірнеше түрі болады: тирания, деспотизм, фашизм, тоталитарлық және авторитарлық режимдер. Оларға тән белгілер:

- бір саяси партияның үстемдігі;

- бір ресми идеологияның болуы;

- бір меншік түрінің болуы;

- саяси құқықтар мен бостандықтарды жоққа шығару;

- қоғамның сославиелік, касталық және т.б. белгілер бойынша бөлінуі;

- халықтың төмен экономикалық деңгейі;

- мәжбүрлеу және жазалау шараларының үстемдігі;

- сыртқы саясаттағы агрессиялық сипаттағы әрекеттер және т.б.

Қорытынды

Қоғамды басқару, мемлекеттік құрылым және саяси режим нысандарынан құралған, елдегі мемлекеттік билікті ұйымдастырудың түрі мемлекет нысанына баса назар аударылуы керек. Оның элементтерінің ара жігін ажыратып, маңызы мен орнын білу. Жоғарғы мемлекеттік органдардың құрылуы мен ұйымдасуының тәртібі, олардың бір-бірімен және тұрғындармен ара қатынасы сипаттау. Басқару нысаны ерекшеліктеріне таптық күштердің, билікте отырған әлеуметтік өкілдердің қарым-қатынасы, тұрғындардың ұлттық құрамы, мәдениет және салт дәстүр деңгейі қалай әсерін тигізетінін айту қажет. Мемлекет нысанының ерекшелігіне байланысты монархиялық және республикалық бөліну себептерін талдау. Мемлекеттің аумақтық құрылымы, оның құрамдас бөліктерінің және осы бөліктердің әрбірінің мемлекетпен қарым-қатынасының сипатын анықтау керек. Барлық мемлекеттер өздерінің мемлекеттік құрылымы бойынша жай немесе біртұтас (унитарлы) мемлекет – бұл өз ішінде бөлінбейтін тұтас мемлекет, оның өз ішінде дербес мемлекеттік құрылымдар болмайды, бұл мемлекетте жоғары органдардың біртұтас жүйесі, заңнаманың ортақ жүйесі, ортақ сот жүйесі, ортақ азаматтығы мен салықтардың бірыңғай жүйесі, ал, күрделі мемлекет – бұл белгілі бір дәрежедегі дербестікке ие жекелеген мемлекеттік құрылымдардан құралған мемлекет: империялар, федерациялар, конфедерациялар, достастықтар және одақтастықтардың мән-мағынасы мен айырмашылықтарын көрсету. Мемлекеттік билікті жүзеге асыруға жәрдемдесетін тәсілдер мен әдістер жиынтығына қарай екі түрлі демократиялық режим (барлық биліктік органдар халықтың мандатына ие болып, әрбір органға тиесілі биліктің көлемінің шектері заңмен анықталады, барлық азаматтар сотпен қорғалатын ажырамас құқықтар мен бостандық-тарға қол жеткізсе, антидемократиялық режимде мемлекет қоғам өмірінің барлық саласына бақылау жасайды, адамды саяси билікке және үстемдік етуші идеологияға бағындыратынын білу қажет. Мына төмендегідей мәні бар ұғымдарға: қоғамның экономикалық даму деңгейіне; таптық күш ара қатынасы; ұлттық және мәдениетті салт-дәстүріне; халықаралық жағдайларға және т.б. мысал келтіру.

Қазақстан Республикасының мемлекеттілік сәйкестілігі: егеменділіктің параметрлері, жаңа модельдің көпнұсқалары, оларға жету жолдары. «Кәсіби» мемлекет туралы «Қазақстан-жолы - 2050. Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» стратегиясы.

Мемлекет нысаны – бұл қоғамның басқару, мемлекеттік құрылым және саяси режим нысандарынан құралған, елдегі мемлекеттік билікті ұйымдастыру.

Мемлекет нысанының элементтері:

- 1. Басқару нысаны;**
- 2. Мемлекеттік құрылым нысаны;**
- 3. Саяси (мемлекеттік) режим.**

Басқару нысаны – мемлекеттік биліктің жоғары органдарын ұйымдастыруды айтады, олар:

Монархия	Республика
1. Шексіз (абсолюттік)	1. Аристократиялық
2. Шектелген (конституциялық): а) өкілдік (дуалистік); б) парламенттік	2. Демократиялық: а) президенттік; б) парламенттік.

Мемлекеттік құрылым нысаны – мемлекеттің әкімшілік-аумақтық және ұлттық бөлінісі, олар:

Жай немесе біртұтас	Күрделі
	<ul style="list-style-type: none"> - империялар; - конфедерациялар; - федерациялар; - достастықтар; - одақтар; - қауымдастықтар.

Саяси режим – саяси билікті жүзеге асырудың тәсілдері мен әдістерінің жиынтығы, олар:

Демократиялық	Антидемократиялық
	<ul style="list-style-type: none"> - деспотия; - тирания; - тоталитаризм; - фашизм; - авторитаризм.

Демократиялық режим – халық билігі, азаматтар бостандығы мен теңдігі қағидаларын мойындауға негізделген саяси құрылым нысаны. Оның белгілері:

- халық мемлекеттік билікті жүзеге асыруға тікелей (азаматтардың референдумға қатысуы) және өкілдік (халықтың билікті өзі сайлаған өкілдік органдар арқылы жүзеге асыруы) демократия арқылы қатысады;

- шешімді көпшілік азшылықтың мүдделерін ескере отырып қабылдайды;

- мемлекеттік биліктің орталық және жергілікті органдарының сайланбалылығы және ауыспалылығы, олардың сайлаушыларға есеп беруі, жариялылық;

- сендіру, келісу, келісімге келу әдістері жиі қолданылады;

- қоғамдық өмірдің барлық салаларындағы заңның үстемдігі;

- адам мен азаматтардың құқықтары мен бостандықтары жарияланады және шын мәнінде қамтамасыз етіледі;

- саяси плюрализм, соның ішінде көппартиялылық;

- биліктің тармақтарға бөлінуі және т.б.

Антидемократиялық режим – мұнда мемлекет қоғам өмірінің барлық саласына бақылау жасайды, адамды саяси билікке және үстемдік етуші идеологияға бағындырады. Оның белгілері:

- бір саяси партияның үстемдігі;

- бір ресми идеологияның болуы; - бір меншік түрінің болуы;

- саяси құқықтар мен бостандықтарды жоққа шығару;

- қоғамның сословиелік, касталық белгілер бойынша бөлінуі;

- халықтың төмен экономикалық деңгейі;

- мәжбүрлеу және жазалау шараларының үстемдігі;

- сыртқы саясаттағы агрессиялық сипаттағы әрекеттер

**Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігі
Бәрімбек Бейсенов атындағы Қарағанды академиясы**

**Жоғарғы оқу орнынан кейінгі білім беру институты
Мемлекеттік-құқықтық пәндер кафедрасы**

Д Ә Р І С М Ә Т І Н І

**Тақырыбы: Құқық нысандары (қайнар көздері)
және құқықтық отбасын топтастыру мәселелері**

**Дәріс кафедра мәжілісінде талқыланып,
мақұлданды 2016 ж. «03» мамыр
№ 23 хаттама
Дайындаған: кафедра аға оқытушысы
полиция подполковнигі С.С. Түсіпбеков**

ҚАРАҒАНДЫ

Құқық нысандары (қайнар көздері) және құқықтық отбасын топтастыру мәселелері

Ж О С П А Р Ы

Кіріспе

Негізгі бөлім

1. Құқық мәні.

2. Құқықтың пайда болуының негізгі теориялары.

3. Құқықтық отбасы.

4. Құқық (қайнар көздері) нысаны.

5. Бірқатар мемлекеттердің құқық жүйесін топтастырудың теориялық проблемалары.

Қорытынды

ҰСЫНЫЛАТЫН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасы Конституциясы. 2014ж.
2. Биекенов Н.А Шапаққызы У. Салкебаев Т С. Мемлекет және құқық теориясы сұрақ жауап. Қарағанды -2004ж.
3. Биекенов Н.А. Мемлекет және құқық теориясы сызба альбомы Қарағанды. 2001
4. Мухтарова А.Н . Мемлекет және құқық теориясы оқулық
5. Жоламан Д.Қ. Мемлекет және құқық теориясы оқулық. Алм. 1999ж.
6. Т.Ағдарбеков Мемлекет және құқық теориясы оқулық. Қарағ. 2003
7. Бұлғакова. Мемлекет және құқық теориясы. Алм.-2004
8. Бейсенова А., Біржанов К. ҚР мемлекет және құқық негіздерін оқып үйренушелрге көмек. Алматы. 1999г.
9. Қазақстан Республикасының “Нормативтік құқықтық актілер туралы” заңы 24.03.1998 ж.
10. Қазақстан Республикасының “ҚР азаматтығы туралы” заңы 20.12.1991ж.
11. Қазақстан Республикасының 2005 жылғы 30 мамырдағы «Қазақстан Республикасының халықаралық шарттары туралы» N 54 Заңы;
12. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі. Алм. 1997ж.
13. Қазақстан Республикасы Қылмыстық іс жүргізу кодексі. Алм.1998ж.
14. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі. Алм. 1999ж.
15. Қазақстан Республикасы Азаматтық іс жүргізу кодексі. Алм. 1999ж.
16. Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексі. Алматы, 2001ж.
17. Сапарғалиев Ғ.С. Заң терминдерінің сөздігі. Алматы. 1996ж.

Қазақстан Республикасы Конституциясы	Алматы: Жеті Жарғы, 2012.
ҚР Қылмыстық кодексі.	Алматы, 2015
ҚР Азаматтық кодексі	Алматы, 2015.
Қазақ КСР-ның мемлекеттік егеменділік туралы Декларациясы	//www.zakon.kz
Қазақстан Республикасы конституциялық заңы «Қазақстан Республикасы мемлекеттік тәуелсіздігі туралы»	// www.zakon.kz
«Қазақстан Республикасының Президенті туралы» Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 26 желтоқсандағы №2733 Конституциялық Заңы (өзгерістер мен толықтыруларымен)	// www.zakon.kz
«Қазақстан Республикасының Парламенті және оның депутаттарының мәртебесі туралы» Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 16 қазандағы № 2529 Конституциялық заңы (өзгерістер мен толықтыруларымен қоса)	// www.zakon.kz
«Қазақстан Республикасының сот жүйесі мен судьяларының мәртебесі туралы» Қазақстан Республикасының 2000 жылғы 25 желтоқсандағы №132-II Конституциялық Заңы (өзгерістер мен толықтыруларымен)	// www.zakon.kz
«Қазақстан Республикасының Үкіметі туралы» Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 18 желтоқсандағы №2688 Конституциялық заңы (өзгерістер мен толықтыруларымен қоса)	// www.zakon.kz
«Қазақстан Республикасының Конституциялық Кеңесі туралы» Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 29 желтоқсандағы №2737 конституциялық заңы	// www.zakon.kz
Қазақстан Республикасы заңы «Прокуратура туралы» 29 желтоқсан 1995 N 2709	// en.government.kz
Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздігі туралы Қазақстан Республикасының 1998 жылғы 26 маусымдағы N 233 Заңы	// www.e.gov.kz
Қазақстан Республикасының заңы «Қазақстан Республикасындағы жергілікті мемлекеттік басқару туралы» 23 қаңтар 2001 жыл №148 заңы	// zakon.kz
«Нормативтік құқықтық актілер туралы» Қазақстан Республикасының 1998 жылғы 24 наурыздағы №213 Заңы (өзгерістер мен толықтыруларымен)	// zakon.kz

Қазақстан Республикасы «Діни сенім бостандығы және діни бірлестіктер туралы» 1992 жылғы 15 қаңтардағы N 1128-ХІІ Заңы	// www.zakon.kz
Қазақстан Республикасы «Саяси партиялар туралы» заңы. 2002 жылғы 15 шілде N 344-ІІ	// www.akorda.kz
«Қоғамдық бірлестіктер туралы» Қазақстан Республикасының 1996 жылғы 31 мамырдағы N 3-І Заңы	// www.akorda.kz
«Мемлекеттік қызмет туралы» Қазақстан Республикасының 1999 жылғы 23 шілдедегі № 453-1 Заңы	// zakon.kz
Қазақстан Республикасының 2010 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған құқықтық саясат тұжырымдамасы туралы Қазақстан Республикасы Президентінің 2009 жылғы 24 тамыздағы Жарлығы	// www.akorda.kz
ҚР Президенті өкімі «Қазақстан Республикасының мемлекеттік сәйкестілікті қалыптастыру тұғырнамасы» 23 мамыр 1996	// Саясат. -1996. - №9.
Қосымша әдебиеттер:	
Абельдинов А.К. Қазақстанда нормашығармашылықтың дамуы	Алматы: Жеті Жарғы, 1998.
Алауов Е. Қылмысқа тосқауыл	Алматы, 1997.
Алексеев А.С. К учению о юридической природе государства и государственной власти	Москва, 1995.
Алимжан К. Әдет-ғұрыптық құқық теориясы мәселелері	Алматы, 2003.
Атаманчук Г.В. Новое государство: поиски, иллюзии, возможности	М., 1996.
Ашитов З.О., Ашитов Б.З. Тәуелсіз Қазақстанның құқығы	Алматы: Жеті Жарғы, 1997.
Ахметова Н.С. ХҮІІІ-ХІХ ғас. қазақтардың әдет-ғұрып заңдары	Қарағанды, 1997.
Баймаханов М.Т. Становление правового государства и конституционный процесс в Республике Казахстан.	Алматы: КазГЮА, 2001.
Баймаханов М.Т. Избранные труды по теории государства и права	Алматы: Адилет, 2004.
Берман Г. Западная традиция права: эпоха формирования	М., 1994.
Богдановская И. Ю. Прецедентное право	Москва, 1993.
Венгеров А.Б. Теория государства и права. - 8-е изд., стер.	Москва: Омега - Л, 2011.
Власенко Н.А. Язык права.	Иркутск, 1997.
Гаврилов О.А. Стратегия правотворчества и	Москва, 1993.

социального прогнозирования	
Габитов Г.Х. Философия права: учебное пособие для юрид. вузов/ Г. Х. Габитов.	Алматы: NURPRESS, 2010.
Давид Р. Основные правовые системы современности	Москва: Прогресс, 2008
Денисов Ю.А. Общая теория правонарушения и ответственности (социологический и юридический аспекты).	Л., 1985.
Журсимбаев С. Права человека в международно-правовых актах и Конституции Казахстана	Астана, 2008.
Завадская Л. Н. Механизм реализации права.	М., 1992.
Зивс С. Л. Источники права	М., 1981.
Зиманов С.З. Древний мир права казахов	Алматы: Жеті Жарғы, 2001.
Ибраева А.С. Правовая культура Казахстана: проблемы формирования, факторы развития	Алматы, 2004.
Искакова Г.Қ. Қазақстан Республикасындағы адам құқығы: оқу құралы	Алматы, 2008.
Историческое и логическое в познании государства и права	Л., 1988.
Кашанина Т.В. Происхождение государства и права: современные трактовки и новые подходы.	Москва, 2011.
Кенжалиев З. Ж. http://www.webirbis.ksu.kz/cgi-bin/irbis64r_01/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=IBIS&P21DBN=IBIS&S21STN=1&S21REF=1&S21FMT=fullwebr&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=M=&S21STR=Көшпелі казак қоғамындағы дәстүрлі құқықтық мәдениет: теориялық мәселелері, тарихи тағылымы	Алматы: Жеті жарғы, 1997.
Керимов Д.А. Культура и техника законотворчества	Москва, 1991.
Керимов Д.А. Методология права: Предмет, функции, проблемы философии права.	Москва, 2000
Комаров С.А., Малько А.В. Теория государства и права	Москва, 2011
«Қазақстан – 2030. Барлық қазақстандықтардың өсіп-өркендеуі, қауіпсіздігі және әл-ауқатының артуы» атты Қазақстан халқына Жолдау	Алматы, 2009.
Қазақтың ата заңдары.	Алматы: Жеті Жарғы, 2007

Кіріспе

Құқық теориясында осы мәселеге қатысты дау әлі де болса дамылдамай отыр. Даудың басы кейбір ғалымдардың нормативті актілер, әдет-ғұрыптар мен прецеденттерді құқық нысаны деп тануы мен екіншілерінің аталған құбылыстарды құқықтың қайнар көзіне жатқызуында десек жаңылмаймыз. Құбылысқа әртүрлі анықтама беру оның мәнінің сан қырлылығын білдіреді дей отырып, аталған екі көзқарасты да қолдауға болатындығын ескеру керек. Аталған қос түсінікті де қолдануға болады, дегенмен де алдымен олардың әрқайсысының жеке мазмұнын анықтау.

Құқық түп нұсқасы ретінде құқықтың пайда болуы мен әрекет етуін мүмкін ететін факторларды айтады. Бұндай факторларға мемлекеттің құқықшығармашылық әрекеті, халық еркі және қоғам өмірінің материалдық жағдайлары жатқызылады. Құқық қайнар көзі құқықты тану барысында да қолданылатын термин. Бұл жағдайда оның мазмұнын құқықтың тарихи ескерткіштері (Ману заңдары, Орыс правдасы, Жеті Жарғы), археология мәліметтері, қолданыстағы құқық актілері, заңдық тәжірибе, келісім-шарттар, құқықтанушылардың еңбектері құрайды. Құқық қайнар көзінің бұдан да тар ауқымда қолданылатын түсінігі бар. Ол тәжірибеде нақты істі шешу барысында қолданылатын құжат. Бұнда мемлекеттік еріктің сомдалуын білдіретін құқықтың сыртқы нысаны көрініс табады.

Құқық нысаны – жалпыға бірдей міндетті, заңды маңызы бар, қоғамда орын алған құқық нормаларын ұйымдастыру тәсілі. Құқық нысаны мынандай ерешеліктерімен айшықталады:

- азаматтардың нормативті бекітілген еркін бейнелейді, әлеуметтік-экономикалық базиспен негізделеді;
- халықтың саяси билігін бекітеді және қамтамасыз етеді, оның мүддесіне қызмет етеді;

Құқық нысанының негізгі 4 түрі танылған: прецедент, әдет-ғұрыптық құқық, нормативті акт, нормативті келісім. Прецедент - құзіретті мемлекеттік органның белгілі бір мәселе бойынша қабылдаған шешімінің осыған ұқсас өзге істерді қарағанда міндетті түрде қолданылуы. Прецедент әкімшілік және сот прецеденттері болып екі топқа бөлінеді. Англо-саксондық құқық жүйесінде қолданылады. Әдет-ғұрып құқығы тарихи қалыптасқан ұрпақтан-ұрпаққа берілетін әдет-ғұрып, салт-дәстүр нормаларына мемлекеттік мәжбүр ету күші тағайындалатын құқық нысанының бір түрі. Қазіргі кезеңде көбінесе діни-ғұрыптық құқықтық жүйелерде (мұсылман құқығы, иудаистік және индуистік құқықтарда) танылған. Қазіргі Қазақстанда дүниежүзілік нарықтық экономиканың талаптарына сәйкес азаматтық және банк құқығы салаларында істік айналым әдет-ғұрыптары қолданысқа енуде. Нормативті келісім – субъектілердің өзара мүддесін есепке алуды мүмкін ететін құқықтық қатынастар жүйесін жасайтын, әрі азаматтық қоғамның дұрыс өмір сүруін қамтамасыз ететін, оның субъектілерінің

құқықтары мен міндеттерін анықтайтын құқық нысаны. Нормативті келісім - құқықшығармашылық субъектілерінің жаңа құқық нормасын қалыптастыратын келісімі. Нормативті актілермен қатар қолданылуы мүмкін.

1. Құқық нысандарының ұғымы және түрлері.

Позитивтік құқықтың өзіне тән белгісі болып, оның формальды сипаты табылады. Оны құрайтын нормалар заңдарда немесе мемлекетпен танылатын басқа да қайнар көздерде көрініс тапқан жағдайда заңды, жалпыға міндетті болып танылуы мүмкін.

Құқық нысандары – бұл құқық нормаларының бекітілу және көрініс табуының мемлекет шығарған немесе ол таныған ресми-құжаттық нысандары, оларға заңды, жалпыға міндетті мағына беру.

Құқық нысандарына ресми сипат тән, оларды мемлекет таниды, бұлар ондағы нормаларды мемлекеттің қолдауын қамтамасыз етеді. Халықтың еркін қалыптастырудың екі жолы бар:

- **құқықшығармашылық жолы арқылы** – бұл жағдайда нормативтік құжаттарды күзіретті мемлекеттік органдар қабылдайды, яғни, тікелей мемлекет шығарады;

- **санкциялау жолы арқылы** – бұл жағдайда мемлекеттік органдар белгілі бір түрде әлеуметтік нормаларды (әдет-ғұрып, корпоративтік нормалар) қолдап, оларға заңды күш береді.

Құқық нысандарының түрлері:

- **нормативтік-құқықтық актілер** – бұл құзыретті мемлекеттік орган қабылдайтын, құқық нормаларынан құралған және белгілі бір қоғамдық қатынастарды реттеуге бағытталған ресми құжаттар. Оларға Конституция, заңдар мен заңға сәйкес актілер жатады.

- **санкцияланған әдет-ғұрыптар** – бұл адамдардың санасынан орын алған және көп рет қолданылуының нәтижесінде әдетке айналған, тарихи қалыптасқан мәніз-құлық еределеріне мемлекеттің жалпыға міндетті мән беріп, оларды орындауды өзінің мәжбүрлеу күші арқылы кепіледенуі. Әдет-ғұрып нормаларына заңды мағына беретін мемлекет санкциясы екі түрлі жолмен беріледі: а) нормативтік актілерде әдет-ғұрып нормаларына сілтеме жасау арқылы; ә) оларды сот шешімдерінде және басқа да мемлекеттік органдар актілерінде іс жүзінде тану арқылы.

- **заңды прецедент** – бұл ұқсас істерді шешуде басшылыққа алынатын және жалпыға міндетті заңды мағынаны иеленетін нақты бір заңды істі шешудегі соттық немесе әкімшілік шешім.

- **нормативтік шарт** – бұл екі немесе одан да көп субъектілердің жалпыға міндетті заң нормаларынан құралған келісімі.

- **құқықтың жалпы қағидалары** – бұл құқықтық жүйенің негізгі бастамалары. Мысалы, заңнамалық норма, міндетті прецедент немесе әдет нормасы болмаған жағдайда заңгерлер әділеттілік, ар-ождан, құқықтың әлеуметтік бағыттылық қағидаларына негізделуі мүмкін (Греция, Испания, Ауғанстанның азаматтық кодекстері).

- **діни мәтіндер** – бұлар, әсіресе, мұсылмандық құқыққа тән. Ең алдымен, бұл Құран мен Сүннет. Құран – бұл Алланың сөздері, өсиеттері және

нақылдарының жиынтығы түріндегі қасиетті кітап, Сүннет – бұл Мұхаммед Пайғамдар ғ.с. өмірін сипаттайтын жинақ.

2. Нормативтік-құқықтық актілер түсінігі және түрлері.

Қазақстан Республикасы «Нормативтік-құқықтық актілер туралы» заңының 1 бабында «Нормативтік-құқықтық акт – референдумда қабылданған не уәкілетті орган немесе мемлекеттің лауазымды адамы қабылдаған, құқықтық нормаларды белгілейтін, олардың қолданылуын өзгертетін, тоқтататын немесе тоқтата тұратын белгіленген нысандағы жазбаша ресми құжат».

Нормативтік актілер құқық нормасының мазмұнын нақты бекітуге мүмкіндік береді, бұл бірыңғай саясатты жүргізуге, ерікті талқылауға және қолдануға жол бермеуге әкеп соқтырады. Нормативтік актілер мемлекеттен қолдау табады, онымен қорғалады. Нормативтік акті талаптары бұзылған жағдайда бұзушылар заңның негізінде қудаланады және жазаланады.

Құқық нысанын екі топқа жіктеп қарастыруға болады: нормативтік-құқықтық актілер (заңдар, жарлықтар, қаулылар, ережелер, шарттар) және нормативтік емес сипаттағы басқа құқықтың қайнар көздері (құқықтық әдет-ғұрыптар, сот прецеденті мен шешімдері). Аталмыш жағдайда нормативтік-құқықтық актілерді шектеудің өлшемдері ретінде және заңдық құжаттар құқық нормасынан, мемлекетпен бекітілген жалпыға мінез-құлық ережелерден тұрады. Норма дегеніміз – бір қатынасты реттеп-басқаратын ереже. Нормативтік актілер – қоғамның салалық қатынастарын реттеп басқаратын нормалар жиынтығы.

Нормативтік-құқықтық актілер – бұл құзыретті мемлекеттік орган қабылдайтын, құқық нормаларынан құралған және белгілі бір қоғамдық қатынастарды реттеуге бағытталған ресми құжаттар. Нормативтік актілерді нормашығармашылық құзіретке ие органдар қатаң анықталған тәртіп бойынша қабылдайды. Заңды күшіне қарай барлық заң актілері екі топқа бөлінеді: **заңдар мен заңға сәйкес актілер.**

Заң – бұл заң шығарушы билік органы немесе референдум арқылы ерекше тәртіпте қабылданған, халықтың еркін білдіретін, жоғары заң күшіне ие және маңызды қоғамдық қатынастарды реттейтін нормативтік акт.

Заңға сәйкес актілер – бұл заң нормаларынан құралған, заңдардың негізінде және оларды орындау мақсатында қабылданған актілер. Оларға мыналар жатады:

- Президенттің құзыреті шегінде қабылданған жарлықтар мен өкімдер;
- Парламенттің құзыреті шегінде қабылданған қаулылар мен өкімдер;
- мемлекеттік аумақтық және жергілікті органдардың (өкілдік органдар мен әкімшілік органдар) актілері – мемлекеттік билік пен басқарудың аумақтық органдары немесе жергілікті өзін-өзі басқару органдары қабылдайды және осы аумақта өмір сүріп жатқан барлық тұлғаларға таралады;

- ведомствалық актілер – белгілі бір органның құзыреті шегінде қабылданады және осы ұжымның мүшелеріне ғана таралады.

Заңдардың түсінігі, белгілері және түрлері

Заң түсінігі Қазақстан Республикасының «Нормативтік-құқықтық актілер туралы» заңының 1бап. 7-тармағында бекітілген – бұл қоғамдық қатынастарды

реттейді, ҚР Конституциясы 61бап. 3-тарм. көзделген түбегейлі принциптер мен нормаларды белгілейтін - ҚР Парламенті, ал, ҚР Конституциясының 53бап. 4-тарм. көзделген жағдайларда ҚР Президенті қабылдайтын нормативтік-құқықтық акт.

Құқық теориясында былайша анықтама береді: заң – мемлекеттің және қоғамдық өмірдің әлде қайда маңызды саласын реттейтін және ерекше тәртіппен қабылданатын, жоғары заңдық күшке ие нормативтік-құқықтық акт.

Заң – бұл заң шығарушы билік органы немесе референдум арқылы ерекше тәртіпте қабылданған, халықтың еркін білдіретін, жоғары заң күшіне ие және маңызды қоғамдық қатынастарды реттейтін нормативтік акт.

Заңның белгілері:

- заң – бұл құқықтық жүйеге заң нормаларын енгізуге, оларды жоюға немесе өзгертуге байланысты құқықшығармашылық әрекеттер бекітілген заң актісі;

- заң – бұл мемлекеттік биліктің қатаң анықталған жоғары органдарының актісі;

- заң жоғары заң күшіне ие. Бұл мынаны білдіреді: а) қалған барлық құқықтық актілер заңдарға негізделуі және оларға қарама-қайшы болмауы тиіс. Кез-келген басқа акт заңға қайшы келген жағдайда басымдылық соңғысына беріледі, ә) заңды кез-келген басқа орган бекіте алмайды, б) оны қабылдаған органнан басқа ешкім заңды өзгерте немесе оның күшін жоя алмайды.

- заң – бұл құқықтық жүйеде бұрын болмаған және қоғамдық өмірдің маңызды мәселелеріне байланысты міндетті нормалардан құралған нормативтік акт.

Заңның түрлері:

- Конституция – бұл басқарудың және мемлекеттік құрылымның нысанын, сот әділдігі жүйесін анықтайтын, конституциялық құрылымды, адам мен азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын бекітетін негізгі саяси-құқықтық акт;

- конституциялық заңдар - Конституциямен көзделген және онымен байланысты мәселелерге қатысты қабылданады;

- ағымдағы заңдар – бұл қоғамдық өмірдің экономикалық, саяси, әлеуметтік, рухани жақтарына арналған ағымдағы заңнама актілері.

- төтенше заңдар – бұл экономикалық, әлеуметтік себептерден туындаған төтенше жағдайларда қабылданады. Олар уақытша сипатта болады.

Заңдар әрекет ету мерзімі бойынша былайша жіктеледі:

- тұрақты заңдар (ҚР Конституциясы, ҚР Азаматтық туралы заңы);

- уақытша заңдар (ҚР 2008ж. бюджет туралы)

Нормативтік актілердің уақыты, кеңістік жағынан және тұлғалар бойынша қолданылуы

Нормативтік актілер әрекет етудің уақыттық, кеңістік және субъектілік шектеріне ие:

1. Нормативтік актілердің **уақыттағы күші** олардың күшіне енген сәтінен бастап күшін жоғалтқан сәтіне дейін таралады. Актілер не оларды қабылдаған сәттен бастап, не нормативтік актінің өзінде немесе оның күшіне енуі туралы

арнайы актіде көрсетілген уақыттан бастап немесе оларды жариялаған сәттен бастап белгілі бір мерзім өткеннен кейін күшіне енеді. Актілер оларды қабылдауда көрсетілген әрекет ету уақыты өткеннен кейін не олардың орнына жаңа акт қабылданған жағдайда не нақты бір органның осы актінің күшін жою туралы тікелей нұсқауы негізінде өз күштерін жояды.

Нормативтік актілердің **уақыттағы күшіне** байланысты жалпы ережелердің ішінде екі ерекше ереже бар: а) заңның кері күші – жаңадан қабылданаған нормативтік актінің өз күшін бұл акт заңды күшіне енгенге дейінгі қатынастарға таратуы. Жалпы ереже бойынша заңның кері күші болмайды, алайда, заңның кері күшті иеленуі екі жағдайда мүмкін: егер заңның өзінде бұл аталып өтсе немесе заң жауапкершілікті жеңілдетсе немесе жойса; ә) жаңа заңдағы арнайы көрсету бойынша өз күшін жойған заңның жекелеген мәселелерге қатысты күшін сақтап қалуы.

2. Нормативтік актілердің **кеңістіктегі күші** олар таралатын аумақпен анықталады. Мемлекеттің аумағы ретінде мемлекеттік шекаралар ішіндегі оның құрғақ және су кеңістіктігі, олардың үстіндегі ауа кеңістігі, жер қойнаулары, сонымен қатар, шетелдердегі елшілік өкілдіктердің аумақтары, ашық теңіздегі әскери және сауда кемелері, мемлекеттің аумағынан тыс жерлерде ұшып жүрген ұшақтар танылады. Бұл мәселені қарастыру көзінде мынаны ескерген жөн: заңның белгілі бір кеңістікке немесе тұлғаларға таралмау тәртібі әксаумақтық деп аталады.

3. Заңның **тұлғалар шеңбері** бойынша күші нормативтік талаптардың белгілі бір актінің әрекет ету аумағындағы барлық тұлғаларға таралуын білдіреді. Алайда, бұл ережеден де ауытқушылықтар бар:

а) мемлекеттер мен үкіметтердің басшылары, елшілік жіне консулдық өкілдіктердің қызметкерлері әксаумақтық құқығына ие және оларға қылмыстық заңнаманы және әкімшілік құқықбұзушылықтар туралы заңнаманы бұзғандығы үшін жауапкершілік және мемлекеттік мәжбүрлеу шаралары қолданылмайды;

ә) кейбір нормативтік актілер, мысалы, қылмыстық жауапкершілікті көздейтін актілер, азаматтарға, олардың қай жерде жүргеніне және олардың шетелдік заңнама нормаларына сәйкес жазаны өтегеніне қарамастан, таралады;

б) мемлекет аумағында өмір сүруші шетелдік тұлғалар мен азаматтығы жоқ тұлғалар құқықтар мен міндеттердің кең шеңберін пайдаланатынына қарамастан, кейбір жағдайларда құқықтар мен міндеттерді иелене алмайды. Мысалы, олар қарулы күштер қатарында борышын өтемейді, мемлекеттік билік органдарына сайлана алмайды, сайлауға қатыса алмайды.

Қорытынды

Құқық нысандарының ұғымы және түрлері. Нормативтік-құқықтық актілер түсінігі және түрлері. Заңдардың түсінігі, белгілері және түрлері. Нормативтік актілердің уақыты, кеңістік жағынан және тұлғалар бойынша қолданылуы.

Позитивтік құқықтың өзіне тән белгісі оның формальды сипаты болып табылатын құқық нысандарына, құқық нормаларының бекітілу және көрініс табуының мемлекет шығарған немесе ол таныған ресми-құжаттық нысандары, оларға заңды, жалпыға міндетті мағына беру. Халықтың еркін қалыптастырудың екі жолы құқықшығармашылық пен санкциялаудың мәнін түсіндіру. Құқық нысандарының түрлері: нормативтік-құқықтық актілер, санкцияланған әдет-ғұрыптар, заңды прецедент, нормативтік шарт, құқықтың жалпы қағидалары, діни мәтіндердің мазмұны мен ара жігін ажырата білу. Сондай-ақ, есте ұстауды қажет етер жағдай, ол құқық теориясында қарастырып отырған ұғымға қатысты екі түрлі көз қарас қалыптасқан. Бірінші көзқарас, «Құқық нысандары» ұғымын (Щебанов А.Ф. Форма советского права. М., 1968 ж.) дұрыс деп санаса, екіншісі «Құқық қайнар көздері» ұғымын (Зивс Л.С. Источники права. – М., 1981 ж.) артық көреді. Сіздер бұл ұғымдарды арнайы заң мағынасында қарастырсаңыздар дұрыс болар еді. Дәстүрлі түрде құқық нысанының (қайнар көзінің) төрт түрі қалыптасқан: а) құқықтық әдет-ғұрып; ә) соттық (әкімшілік) үлгі іс; б) нормативтік құқықтық акт; в) нормативтік шарт. Нақты сұраққа жауап беруде құқық қайнар көзінің әр бір түрін сипаттау қажет.

Нормативтік құқықтық акт – құқықтың негізгі қайнар көзі деген сөз тіркесін ашу керек. Нормативтік құқықтық акт ұғымы мен түрлерін жалпылай сипаттауда Қазақстан Республикасының «Нормативтік құқықтық актілер туралы» Заңын (24.03.1998 ж.) қолданған жөн. Кодекс, Ереже, Жарғы және т.б. сынды нормативтік құқықтық актілердің ерекшеліктерін анықтаңыздар. Нормативтік актілер құқық нормасының мазмұнын нақты бекітуге мүмкіндік беретінін, бұл бірыңғай саясатты жүргізуге, ерікті талқылауға және қолдануға жол бермеуге әкеп соқтыратынын, нормативтік актілер мемлекеттен қолдау табатынын, онымен қорғалатынын. Сонымен қатар, нормативтік акті талаптары бұзылған жағдайда бұзушылар заңның негізінде қудаланатынын және жазаланатынын түрлі мысалдармен түсіндіру. Қоғамның салалық қатынастарын реттеп басқаратын нормалар жиынтығы, нормативтік-құқықтық актілер – бұл құзыретті мемлекеттік орган қабылдайтын, құқық нормаларынан құралған және белгілі бір қоғамдық қатынастарды реттеуге бағытталған ресми құжаттардың заңды күшіне қарай екіге заңдар мен заңға сәйкес актілер ұғымына түсінік беру.

Құқық теориясы бойынша заң – мемлекеттің және қоғамдық өмірдің әлде қайда маңызды саласын реттейтін және ерекше тәртіппен қабылданатын, жоғары заңдық күшке ие нормативтік-құқықтық акт екендігіне тоқтала кету. Сонымен қатар, заң – бұл заң шығарушы билік органы немесе референдум арқылы ерекше тәртіпте қабылданған, халықтың еркін білдіретін, жоғары заң күшіне ие және маңызды қоғамдық қатынастарды реттейтін нормативтік акті ретінде қарастырып, оның белгілеріне (қатаң, жоғары, міндетті) және түрлеріне (Конституция,

конституциялық заңдар, ағымдағы заңдар және төтенші заңдар) көңіл бөлген жөн. Сондай-ақ, заңдар әрекет ету мерзімі бойынша тұрақты заңдар мен уақытша заңдардың мағынасын түсіндіріп өту керек қойылған сауалдарға жауап іздеу тұрғысында қарастырған дұрыс: Заң қай және қандай уақыттан әрекет жасай алады? Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілері қандай адамдарға қатысты әрекет (әсер) етеді. Нақты сұрақты оқып қарастыру барысында заңның кері күші механизміне, нормативтік-құқықтық актілердегі уақыттың саналу тәртібіне және аталмыш актілердің заңды күшіне енуі мезгілі.

Нормативтік актілер әрекет етудің уақыттық, кеңістік және субъектілік шектері: нормативтік актілердің уақыттағы күші және оған байланысты жалпы ережелердің ішінде ерекше ереже: заңның кері күші мен жаңа заңдағы арнайы көрсету бойынша жүзеге асуын мысалдар арқылы көрсетіп беру. Нормативтік актілердің кеңістіктегі күшін мемлекеттің аумағы ретінде мемлекеттік шекаралар ішіндегі оның құрғақ және су кеңістіктігі, олардың үстіндегі ауа кеңістігі, жер қойнаулары, сонымен қатар, шетелдердегі елшілік өкілдіктердің аумақтары, ашық теңіздегі әскери және сауда кемелері, мемлекеттің аумағынан тыс жерлерде ұшып жүрген ұшақтар танылатыны туралы мәселені қарастыру кезінде мынаны ескерген жөн: заңның белгілі бір кеңістікке немесе тұлғаларға таралмау тәртібі эксаумақтық ұғымына тоқталу. Заңның тұлғалар шеңбері бойынша күші нормативтік талаптардың белгілі бір актінің әрекет ету аумағындағы барлық тұлғаларға таралуындағы ауытқушылықтар.

<p>Нормативтік-құқықтық актілер – бұл күзіретті мемлекеттік орган қабылдайтын, құқық нормаларынан құралған және белгілі бір қоғамдық қатынастарды реттеуге бағытталған ресми құжаттар.</p>	
<p>Заңдылық күшіне қарай нормативтік актілері екіге бөлінеді:</p>	
Заңдар	Заңға тәуелді актілер
Қоғамдық өмірдің күрделі мәселелері бойынша қабылданады	Заңнан туатын, заңды орындау барысында қабылданатын актілер
Айрықша заң шығару жолымен бекітіледі	Мемлекет басшысының нормативтік жарлығы
Заңды парламентте немесе референдум арқылы бекітеді	Үкіметтің нормативтік қаулылары
Заңды мемлекеттің басқа органдары өзгерте алмайды	Министрліктер және ведомствалардың нормативтік актілері
Заң құқықтық жүйенің негізі болады	Жергілікті басқару мемлекеттік аппараттың нормативтік шешімдері
<p>Заң – бұл заң шығарушы билік органы немесе референдум арқылы ерекше тәртіпте қабылданған, халықтың еркін білдіретін, жоғары заң күшіне ие және маңызды қоғамдық қатынастарды реттейтін нормативтік акт.</p>	
<p>Заңның түрлері:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Конституция; - конституциялық заңдар; - ағымдағы заңдар; - төтенше заңдар. 	
<p>Нормативтік актілер әрекет етудің уақыттық, кеңістік және субъектілік шектері:</p> <p>1. Нормативтік актілердің уақыттағы күші олардың күшіне енген сәтінен бастап күшін жоғалтқан сәтіне дейін таралады.</p> <p>Нормативтік актілердің уақыттағы күшіне байланысты жалпы ережелердің ішінде екі ерекше ереже бар:</p>	

а) заңның кері күші;

ә) жаңа заңдағы арнайы көрсету бойынша;

2. Нормативтік актілердің **кеңістіктегі күші** олар таралатын аумақпен анықталады.

3. Заңның **тұлғалар шеңбері** бойынша күші нормативтік талаптардың белгілі бір актінің әрекет ету аумағындағы барлық тұлғаларға таралуын білдіреді. Алайда, бұл ережеден де ауытқушылықтар бар:

а) мемлекеттер мен үкіметтердің басшылары, елшілік және консулдық өкілдіктердің қызметкерлері әксаумақтық құқығына ие және оларға қылмыстық заңнаманы және әкімшілік құқықбұзушылықтар туралы заңнаманы бұзғандығы үшін жауапкершілік және мемлекеттік мәжбүрлеу шаралары қолданылмайды;

ә) кейбір нормативтік актілер, мысалы, қылмыстық жауапкершілікті көздейтін актілер, азаматтарға, олардың қай жерде жүргеніне және олардың шетелдік заңнама нормаларына сәйкес жазаны өтегеніне қарамастан, таралады;

б) мемлекет аумағында өмір сүруші шетелдік тұлғалар мен азаматтығы жоқ тұлғалар құқықтар мен міндеттердің кең шеңберін пайдаланатынына қарамастан, кейбір жағдайларда құқықтар мен міндеттерді иелене алмайды. Мысалы, олар қарулы күштер қатарында борышын өтемейді, мемлекеттік билік органдарына сайлана алмайды, сайлауға қатыс алмайды.

Бірқатар мемлекеттердің құқық жүйесін топтастырудың теориялық проблемалары

Кіріспе

Құқық жүйесінің ұғымы, құқықтық жанұя және оларды топтастыру. Романо-германдық құқықтық жанұя. Англосаксондық құқықтық жанұя. Мұсылман жанұя құқығы. Әдет-ғұрып жанұя құқығы.

Заң ғылымындағы құқықтық жанұялардың бірі - континентальді Еуропанын нормативті-заңнамалық жүйе жанұясы, романо-германдық құқықтың (бұл жүйелерде бірінші орында заң тұрады) пайда болуына негіз болған рим құқығы. Романо-германдық құқықтық жанұясына тән ерекшеліктерді ажырата білу қажет. Романо-германдық (континентальдық) құқықтық жүйеде, соның ішінде Қазақстан Республикасында, сот прецеденті құқық қайнар көзі ретінде танылмайтыны.

Англо-саксондық елдердің құқықтық жүйесін зерделеу қажет және осы елдердегі сот тәжірибесінің рөлін бағалау керек (АҚШ, Ұлыбритания, Канада, Жаңазеландия). Сот прецеденті - келешекте ұқсас істерге үлгі болатын нақты сот ісі бойынша шешім шығару кезінде заңнамада қажетті норма болмаған жағдайда ғана қолданылатынын айта керек. Бұдан шығатыны, прецедент кезінде құқық қолдану функциясын орындайтын органдар құқық шығармашылық органдарының функцияларын өздері иеленеді. Қазіргі уақытта прецедент англосаксондық құқық жүйесі орнаған елдерде Англияда, Үндістанда, АҚШ-та қолданылады. Англо-саксондық құқықтық жүйесінде мынадай үрдіс байқалады, яғни, статуттық құқықтың үлес салмағы ұлғайып келеді, ал романдық құқықтық жүйеде (Франция. Германия және т. б.) прецеденттік құқық салмағы ұлғаяуда". Англосаксондық құқықтық жанұяға Англияның, АҚШ-тың, Канаданың, Австралияның, Жаңа Зеландияның және т.б. ұлттық-құқықтық жүйелерін жатқызады. Берілген жанұяның белгілеріне сипаттама.

Ислам мемлекеттерінің құқықтық нормалары мен діни нормаларды мақсатты түрде салыстырып, қайнар көздерін табу қажет. Сонымен бірге, әдет ғұрып құқығын негізі мен сипатын көрсету қажет. Берілген құқықтық жанұяның белгілерінің ішінен құқықтың пайда болуы қоғам мен мемлекеттен емес, ал, Құдайдан деп тануын бөліп көрсетуге болады, сондықтан да заңдық нұсқаулар бірден мәңгілікке берілген, оларға сеніп және сәйкесінше қатаң сақтау керек. Шариаттың үш саладағы құдіретті бағыттарын атап өту. Мұсылмандардың киелі кітаптары — Құран, Сунна, Иджма, Қияс көрсетілген діни-құқықтық қағидалар құқықтың негізгі қайнар көзі болып табылатынына сипаттама жасау қажет.

Құқықтық әдет-ғұрып – мемлекет міндетті мән берген және олардың сақталуын өзінің мәжбүрлеу күшімен кепілдік ететін дәстүр. Әдет-ғұрып — тарихи қалыптасқан және әдетке айналған мінез-құлық ережесі. Құқықтық (санкцияланған) әдет-ғұрып, мемлекет заңдық күш, санкция берген, әдетке айналған, тарихи қалыптасқан мінез-құлық ережесі ретінде көрініс табады. Санкциялау дегеніміз мемлекетпен бекіту деген сөз. Басқаша айтқанда, құқықтық

әдет-ғұрып - мемлекеттен туындамайтын тек онымен танылатын құқықтың қайнар көзі. Құқықтық әдет-ғұрыпқа құл иеленушілік құрылыстағы феодалдық құқықтың ескерткішін жатқызуға болады: Қазақстанда «Жеті Жарғы», Үндістанда «Ману заңы», Германияда «Солистік шындық», Ресейде «Русская правда».

1. Құқық жүйесінің ұғымы, құқықтық жанұя және оларды топтастыру

Құқықтық жүйе – бұл құқықтық шынайылықтың басқа белсенді элементтерімен – құқықтық идеологиямен және сот тәжірибесімен біртұтас қарастырылатын құқық. Осы үш элемент: заңдар мен басқа да мемлекетпен танылған қайнар көздерден көрініс тапқан жалпыға міндетті нормалар жүйесі ретіндегі құқық, құқықтық сананың белсенді жағы – құқықтық идеология және сот тәжірибесі құқықтық жүйені құрайды.

Құқықтық жанұя — олардың көмегімен қоғамдық қатынастар реттелетін өзара байланысқан, келісілген және өзара әрекет етуші заңдық құралдардың жиынтығы.

Құқықтық жүйе түсінігінің белгілі бір мемлекеттегі құқыққа сипаттама берудегі маңызы зор. Бұл жағдайда ұлттық құқықтық жөнінде сөз болып отыр. Құқықтық жүйенің құқықпен қатар қай элементінің – не сот тәжірибесінің, не құқықтық идеологияның – ерекше рөлге ие болуына сол мемлекеттегі барлық құқықтық құбылыстар тәуелді болып келеді. Осы белгілері бойынша құқықтық жүйенің келесі жанұяларын (құқықтың қайнар көздерінің ортақтығы негізінде бөлінген құқықтық жүйелердің жиынтығы) бөліп қарастырады:

1. Континенталдық Еуропаның нормативтік-заңнамалық жүйелер отбасы – бұл романдық-германдық құқық. Бұл құқықтық жүйелерде бірінші орынға заң қойылған (Италия, Франция, Германия, Португалия және т.б.).

2. Нормативтік-соттық, ағылшын-саксондық құқықтық жүйелер жанұясы. Бұл құқықтық жүйелерде басты орынды сот тәжірибесі, заңды прецедент иеленген (Ұлыбритания, АҚШ, Канада, Австралия және т.б.).

3. Діни-дәстүрлі, идеологиялық құқықтық жүйелер жанұясы – мұсылман құқығы және кеңестік құқық. Бұл құқықтық жүйелерде ерекше рөлді дін мен партиялық идеология иеленген (Иран, Ирак, Пәкістан, Судан және т.б.)

Құқықтық жүйе түсінігі теориясын зал ғылымында тек ХХ ғасырдың 80-ші жылдары ғана қарастыра бастады. Оның маңызы мынада: ол адамның мінез-құлқына әсер ететін барлық өзара байланысқан заңдық блоктарды біріктіреді, сондай-ақ құқық қолданушылық және құқық қорғаушылық сұрақтарын нақты шешуді көздейді. Құқықтық жүйе құқыққа негізделеді, бірақ одан әлде қайда кең. «құқық» және «құқықтық жүйе» түсініктері тұтас және бөлік ретіндегі қатынаста болады. Егер құқық, мемлекетпен бекітілетін және қамтамасыз етілетін формальді анықталған, жалпыға міндетті заң нормаларының жүйесі ретінде түсіндірілсе, ал, құқықтық жүйені ресми биліктің, адамдардың мінез құлқына құқықтық әсерін тигізетін қоғамның барлық құқықтық ұйымын, тұтастай құқықтық нақтылықты, заңдық құралдардың жүйесін бейнелейтін құбылыс деп түсіндіріледі.

«Құқықтық жүйе» түсінігі нақты қоғам өмірінің заңдық саласын кешендік бағалау ретінде сипатталады.

Заң әдебиеттерінде оның құрылымына бірнеше көзқарастар бар. Сонымен В.К.Бабаев оған мыналарды жатқызады: құқық және оны сипаттайтын заңнама; құқықтық түсініктер; құқықтық қағидалар; құқықтық қатынастар; құқықтық символика; құқықтық идеология; құқықтық мәдениет; құқықтық саясатты жүзеге асыратын. құқық шығармашылық, құқық қолда-нушылық немесе құқық қолданушылық қызметпен айналысатын құқықтық институттар мен құқықтық мекемелер; заңдық тәжірибе. С.С.Алексеев құқықтық жүйеге белсенді, өзара тығыз байланысқан элементтерді жатқызады:

- заңда, өзге мемлекетпен танылған қайнар көздерде көрініс тапқан, міндетті нормалардың жүйесі ретіндегі құқық;

- құқықтық идеология - құқықтық сананың белсенді жағы;

- соттық (заңдық) тәжірибе.

«Құқықтық жүйе» түсінігі нақты елдің құқығын сипаттауда мәнді маңыздылыққа ие. Әдетте бұл жағдайда «ұлттық құқықтық жүйе» түсінігі қолданылады. Мысалы. Ұлыбританияның ұлттық құқықтық жүйесі. Қытайдың ұлттық құқықтық жүйесі, Қазақстан Республикасының ұлттық құқықтық жүйесі.

Құқықтық жүйелер генезис (пайда болуы), қайнар көздер сатысы, құқық жүйесі, соттын рөлі және т.б. сияқты негізгі белгілері бойынша құқықтық жанұяға біріктіріледі. Атақты компаративист Давид Рене келесідегідей негізгі құқықтық жанұяларды бөліп көрсетеді:

- романо-германдық құқықтық жанұя (бастаулары римдік жеке құқықта жатыр, құқықтың негізгі қайнар көзі - заң). Қазақстанның құқықтық жүйесі нақ осы жүйеге жатады:

- англо-саксондық құқықтық жанұя (бұл жүйелерде соттық тәжірибе, прецедент басымдылық танытады);

- діни-дәстүрлі құқықтық жүйе жанұясы - мұсылман құқығы, индуc құқығы, Африка елдерінің (бұл жүйелерде дін мен әдет-ғұрып анықтаушы рөл ойнайды) кәдімгі (дәстүрді) құқығы.

2. Романо-германдық құқықтық жанұя

Заң әдебиеттерінде келесі түрдегі құқықтық жанұяларды бөліп көрсетеді:

- континентальді Еуропаның нормативті-заңнамалық жүйе жанұясы, романо-германдық құқық (бұл жүйелерде бірінші орында заң тұрады);

- нормативті-соттық, англосаксондық құқықтық жүйе жанұясы - АҚШ, Ұлыбританияның прецеденттік құқығы (бұл жүйелерде сот практикасы, прецедент басымдылық танытады);

- діни-дәстүрлі құқықтық жүйе жанұясы - мұсылман құқығы, индуc құқығы, Африка елдерінің (бұл жүйелерде дін мен әдет-ғұрып анықтаушы рөл ойнайды) кәдімгі (дәстүрлі) құқығы. Романо-германдық құқықтық отбасына континентальді Еуропаның (Италияның, Францияның, Испанияның, Португалияның, Германияның, Австрияның, Швейцарияның); Солтүстік Африканың; Оңтүстік Американың; Японияның; Ресей мен Қазақстанның құқықтық жүйелері жатады. Олардың айырмашылық негіздері мынада жатыр, көрсетілген құқықтық жанұяның негізгі қайнар көзі нормативтік-құқықтық акт болып табылады.

Романо-германдық құқықтық жанұяның пайда болуына негіз болған рим құқығы. Романо-германдық құқықтық жанұясын келесі белгілері бойынша ажыратады:

- оның қайнар көзі, біртұтас сатылы жүйені құратын нормативтік-құқықтық актілер болып табылады;
- берілген сатылы нормативтік-құқықтық актілер жүйесінің басында жоғары заңдық күшке ие конституция (негізгі заң) түр;
- құқықтың басты жасаушысы соттар емес, заңшығарушылар болады;
- нормативтік жалпылаудың жоғары деңгейіне жету жіктелген нормативтік актілердің көмегімен орындалады;
- заңға бағынышты нормативтік актілер (регламенттер, нұсқаулар, циркулярлар және т. б.) маңыздылыққа ие;
- құқық жеке және жария болып, сондай-ақ салаларға бөлінеді;
- құқықтық әдет-ғұрып және заңдық прецедент көмекші, толықтырушы қайнар көз ретінде болады;
- бірінші орында міндеттер емес, адам және азамат құқықтары болады;
- берілген құқықтық жанұяның құрылысының негізгі қағидалары (теориясын) университеттерде өңделген және өңделіп жатқан заңдық доктрина ерекше маңыздылыққа ие.

3. Англосаксондық құқықтық жанұя

Сот прецеденті - келешекте ұқсас істерге үлгі болатын нақты сот ісі бойынша шешім. Сот прецеденті шешім шығару көзінде заңнамада қажетті норма болмаған жағдайда ғана қолданылады. Бұдан шығатыны, прецедент көзінде құқық қолдану функциясын орындайтын органдар құқық шығармашылық органдарының функцияларын өздері иеленеді. Қазіргі уақытта прецедент англосаксондық құқық жүйесі орнаған елдерде Англияда, Үндістанда, АҚШ-та қолданылады.

Соттың шешімдері мен үкімдері барлық өзге соттар үшін міндетті емес, ал, тек, істің мәні, «өзегі» және соттың құқықтық позициясы сот прецедентінің мәні болып табылады. Сот прецедентін кез келген сот құрмайды, ережеге сай сот жүйесінің жоғарғы органы құрады. Мысалы, АҚШ-та әлдеқайда маңызды істерді қарастыратын, Жоғарғы Сот. Сондай-ақ, мысалы, АҚШ-та әйел мен ерлердің конституциялық теңдігін қамтамасыз етуде Ролинсон (1977 ж.) ісі бойынша шығарылған сот прецеденті себеп болды. Бұл жерде әйел адамды абақты қадағалаушысы қызметіне қабылдамады - абақты басшысының пікірі бойынша бұл әйел осы жұмысқа дене бітімі бойынша (салмағы шамамен 54 кг, бойы 160 см) сай келмеді.

Аймақтық сот абақты басшысына, әйел адам тұтқындалғандардын тән тояттық сөзімін қоздырып өзіне бағыттау мүмкіндігі бар деген себеппен әйелдің талап арызыннан бас тартады. Жоғарғы Сот Ролинсонның талап арызын қанағаттандырады және сот жалған пайымға беріліп қателік жасаған - егер тұтқындар тәртіп ережелерін бұзса және қадағалаушыларға шабуыл жасаса оларды жазалау керек деп көрсетеді. Осылайша әйелдердің құқығын кемсітуге болмайды.

Романо-германдық (континентальдық) құқықтық жүйеде, соның ішінде Қазақстан Республикасында, сот прецеденті құқық қайнар көзі ретінде танылмайды. Сот прецедентін құқықтың қайнар көзі деп танушылардың қарсыластары өз пікірлерін әдетте былайша сипаттайды, уақыт өткен сайын сот шешімдері көбейіп жиналып қалады және бұларды бақылап жіктеу қиын, сондықтан соттың адасуына әкеп соғады.

Дегенмен заң әдебиеттерінде басқа да көзқарастар орын алған. Қазіргі әлемде құқықтық жүйесінде тек қана сот прецеденті әрекет ететін мемлекеттер жоқ. АҚШ-та және Англияда да сот прецедентімен қатар, заңдар әрекет етеді. Тіпті англо-саксондық құқықтық жүйесінде мынадай үрдіс байқалады, яғни, статуттық құқықтың үлес салмағы ұлғайып келеді, ал романдық құқықтық жүйеде (Франция, Германия және т. б.) прецеденттік құқық салмағы ұлғаяуда".

Англосаксондық құқықтық жанұяға Англияның, АҚШ-тың, Канаданың, Австралияның, Жаңа Зеландияның және т.б. ұлттық-құқықтық жүйелерін жатқызады.

Берілген жанұяның белгілерінің ішінен келесілерді көрсетуге болады:

- құқықтың негізгі қайнар көзі соттық прецедент (нақты іс бойынша соттармен алыптастырылған және ұқсас істерге таралатын мінез-құлық ережелері) болып табылады;

- заңдық прецеденттер жеке (казустикалық) сипатта болады;

- құқықты қалыптастыруда (құқық шығармашылықта) басты рөлі, мемлекеттік органдар жүйесінде ерекше жағдайды иеленетін соттарға беріледі;

- бірінші орында міндеттер емес, ал ең алдымен сотпен қорғалатын адам және азаматтың құқықтары тұрады;

- көбінесе материалдық құқықты анықтайтын процессуалдық құқық (процедуралық дәлелдеуші) басшылықты маңызға ие;

- жіктелген құқық саласы болмайды;

- құқықты жеке және жария деп классикалық бөлу көрсетілмеген;

- статуттық құқық (заңнама) және заңдық әдет-ғұрып көмекші. толықтырушы қайнар көз ретінде болады;

- заңдық доктрина ережеге сай прагматикалық (субъективті-идеалистік бағыт) қосалқы сипатта болады.

4. Мұсылман құқығы

Берілген құқықтық жанұяның белгілерінің ішінен құқықтың пайда болуы қоғам мен мемлекеттен емес, ал, Құдайдан деп тануын бөліп көрсетуге болады, сондықтан да заңдық нұсқаулар бірден мәңгілікке берілген, оларға сеніп және сәйкесінше қатаң сақтау керек.

Мұсылман елдерінің құқықтық жүйелердің белгілі бір айырмашылықтары бар, бірақ олардың барлығы ислам дінінің негізінде қалыптасқан және қызмет етеді.

Осы сұрақты қарастыруда көбісі мұсылман құқығын (исламдық) шариатпен шатастырып қателеседі.

Шариат үш саладағы құдіретті бағыттарды ұстанады:

- жалпы ережелер - исламдық дүниетану. Олар ұстанымдар (көзқарастар) мен мінез-құлықты анықтайды, индивидтің барлық әрекеттеріне ойластырылғандық және мақсатқа бағытталғандық сипат береді;

- адамның ішкі мінез-құлқын анықтайтын ережелер, яғни сөзім мен рухани қызмет әлемі;

- жекелік, отбасылық, қоғамдық, экономикалық және өмірдің басқа да салаларындағы азаматтың тәжірибелік мінез-құлқының кодексі. Шариаттың фикх деп аталатын нақ осы бөлігі ислам құқығы ретінде анықталады.

Мұсылмандардың киелі кітаптары — Құранда, Суннада, Иджмада көрсетілген діни-құқықтық қағидалар құқықтың негізгі қайнар көзі болып табылады. Құран мұсылман құқығының тұғыры болып табылады. Басқа қайнар көзіне **Сунна** (әрекеттердің, мінез-құлықтардың сипатталуы), Мұхаммедтің айтқан пікірлері, оның мінез-құлықтары, жасаған әрекеттерінің сипаттамасы, егер, Құран 114 сүреден тұрса, ал Сунна канондық жинақтардан тұрады. Құранда, Суннада құқыққа сенушілердің өмірі мен мінез-құлқын реттейтін ережелер көрсетілген, әділеттілік мәселесіне көп көңіл бөлінген. Мұсылман құқығының үшінші қайнар көзі - **Иджма**, яғни барлық мұсылмандардың бірлесуімен қол жеткізген құқықтық өлшемдердің міндеттері туралы келісім. Ол, Құран мен Сунна негізінде қағида, норманы орнатқан ислам білгірлерінің, құқықтанушы ғалымдардың біртөктам пікірлері ретінде корініс табады. Төртінші қайнар көзі **Қияс** болады, яғни ұқсастық бойынша ақыл тоқтату.

Құқықтың қайнар көздері жүйесінде бастапқы қайнар көздерді нақтылайтын және талқылайтын, нақты шешімдер негізінде жатқан заңгер ғалымдардың еңбектері (доктриналар) ерекше орынға ие.

Мұсылман құқық танушылары ислам құқығының мазмұнын келесі салаларға бөледі:

- 1) Аллаға бас июге қатысы бар ереже мен нормалар;
- 2) исламның отбасы Құқығы;
- 3) азаматтық құқық;
- 4) исламның әкімшілік және конституциялық құқығы;
- 5) қылмыстық құқық;
- 6) процессуалдық құқық;
- 7) халықаралық құқық;
- 8) мұсылмандардың әлеуметтік мінез-құлқын анықтайтын ережелер.

Сонымен мұсылман құқығы заңдық жағдайлардың діни, философиялық және моральдық постулаттармен (сипаттауды керек етпейтін жорамал), сондай-ақ бірыңғай мінез-құлық ережелерін жасай отырып, жергілікті әдет-ғұрыптармен тығыз байласқанын көрсетеді.

5. Әдет-ғұрып жанұя құқығы

Құқықтық әдет-ғұрып – мемлекет міндетті мән берген және олардың сақталуын өзінің мәжбүрлеу күшімен кепілдік ететін дәстүр. Әдет-ғұрып — тарихи қалыптасқан және әдетке айналған мінез-құлық ережесі. Құқықтық (санкцияланған) әдет-ғұрып, мемлекет заңдық күш, санкция берген, әдетке айналған, тарихи қалыптасқан мінез-құлық ережесі ретінде көрініс табады.

Санкциялау дегеніміз мемлекетпен бекіту деген сөз. Басқаша айтқанда, құқықтық әдет-ғұрып - мемлекеттен туындамайтын тек онымен танылатын құқықтың қайнар көзі. Құқықтық әдет-ғұрыпқа құл иеленушілік құрылыстағы феодалдық құқықтың ескерткішін жатқызуға болады: Қазақстанда «Жеті Жарғы», Үндістанда «Ману заңы», Германияда «Солистік шындық», Ресейде «Русская правда».

Сонымен құқықтық әдет-ғұрып құқықтың әлде қайда ежелгі нысаны. мемлекеттік мәжбүрлеумен бекіген, мемлекетпен санкцияланған, жалпыға міндетті болып жарияланған. В.Н. Хропанюктің пікірімен келісуге болады, қазіргі уақытта құқықтық әдет-ғұрып болып нормативтік актінің тиісті бабында оның мазмұнын көрсетпей сілтеме жасалатын әдет-ғұрып саналады. Егер оның мәтіндік сипаты құқықтық норманың мазмұнына қоса кіретін болса, оны құқықтық әдет-ғұрып деп санауға болмайды, онда әдет-ғұрып мәні бойынша басқа сипатқа ие болады және жаңа құқық нормасына айналады. Әдет-ғұрып бұдан бұрынғыдай әлеуметтік норманың түрі ретінде өзінің мәнін жоғалтпайды және сақтайды. Еш күмәнсіз барлық халықтардың әдет-ғұрыптарының жүйесінде қоғамның ұлттық және өнегелік қабатын көтермелейтін қоғамдық - пайдалы талаптар болғаны белгілі. Ондай әдет-ғұрыптар қоғамдық қатынастарды құқықтық реттеуде үлесті орынға ие болған. ҚР азаматтық заңнамасының 3 бабының 4 тармақшасы бойынша құқықтық әдет-ғұрыптарды қолдануға жол берілген.

Қорытынды

Құқық жүйесі көлемі жағынан өте кең және сонымен қатар, өзімен бірге заңды тәжірибе мен құқықтық идеологияны да қосады. Басқаша сөзбен айтқанда, құқықтық жүйе мен құқық жүйесі бүтіндей бір жүйе ретінде өзара байланысады.

Құқықтық жүйе — бұл құқықтық шынайылықтың басқа белсенді элементтерімен, құқықтық идеологиямен және сот тәжірибесімен біртұтас қарастырылатын құқық. Осы үш элемент: заңдар мен басқа да мемлекетпен танылған қайнар көздерден көрініс тапқан жалпыға міндетті нормалар жүйесі ретіндегі құқық, құқықтық санының белсенді жағы — құқықтық идеология және сот тәжірибесі құқықтық жүйені құрайды.

Құқықтық жанұя — олардың көмегімен қоғамдық қатынастар реттелетін өзара байланысқан, келісілген және өзара әрекет етуші заңдық құралдардың жиынтығы. Құқықтық жүйе түсінігінің белгілі бір мемлекеттегі құқыққа сипаттама берудегі маңызы зор. Бұл жағдайда ұлттық құқықтық жөнінде сөз болып отыр. Құқықтық жүйенің құқықпен қатар қай элементінің не сот тәжірибесінің, не құқықтық идеологияның ерекше рөлге ие болуына сол мемлекеттегі барлық құқықтық құбылыстар тәуелді болып келеді. Осы белгілері бойынша құқықтық жүйенің келесі жанұяларын (құқықтың қайнар көздерінің ортақтығы негізінде бөлінген құқықтық жүйелердің жиынтығы) бөліп қарастырады:

Құқықтық жүйе түсінігі теориясын заң ғылымында тек XX ғасырдың 80-жылдары ғана қарастыра бастады. Оның маңызы мынада: ол адамның мінез-құлқына әсер ететін барлық өзара байланысқан заңдық блоктарды біріктіреді, сондай-ақ, құқықты қолданушылық және құқық қорғаушылық сұрақтарын нақты шешуді көздейді. Құқықтық жүйе құқыққа негізделеді, бірақ одан әлде қайда кең, «құқық» және «құқықтық жүйе» түсініктері тұтас және бөлік ретіндегі қатынаста

болады. Егер құқық мемлекетпен бекітілетін және қамтамасыз етілетін формальды анықталған, жалпыға міндетті заң нормаларының жүйесі ретінде түсіндірілсе, ал, құқықтық жүйені ресми биліктің, адамдардың мінез-құлқына құқықтық әсерін тигізетін қоғамның барлық құқықтық ұйымын, тұтастай құқықтық нақтылықты, заңдық құралдардың жүйесін бейнелейтін құбылыс деп түсіндіріледі.

Құқықтық ұғым — бұл заң ғылымы, заңнама, құқықтық қолдану тәжірибесі сүйенетін ұғым. Бұл ұғымсыз адамдар арасында қарым-қатынас жасау мүмкін емес. Мысалы, атап айтсақ, біз мемлекет, мемлекет функциясы, мемлекет механизмі ұғымдарына тиісті мазмұнды толықтыра отырып сүйенеміз. Мейлінше жалпы, өз шегінде кең құқықтық ұғым құқықтық санаттар деп аталады. Олар — қолданыстағы заңды ұғымдардың жинақталған нәтижесі. Мысалы, азаматтық, әкімшілік, қылмыстық және өзге де жауаптылықтарды анықтай отырып, біз заңды жауаптылықтың жалпы ұғымын шығарамыз.

Құқықтық рәміздер — айқындалған заңды мазмұнды жасау үшін заңнамада бекітілген, шартты үлгілер. Мысалы, мемлекет рәміздері: елтаңба, ту, әнұран. Халыққа қызмет ету рәсімі — Президентке ант беру.

Құқықтық саясат — бұл қоғамдық қатынастарды құқықтық реттеудің бағыттары мен міндеттерінің қағидалары, сондай-ақ, оларды іске асырудың стратегиясы мен тактикасының негізі. Атап айтсақ, біздің құқықтық саясат экономиканың дамуына жәрдемдесетін, құқық тәртібін және халықаралық келісімдерді қамтамасыз ететін, мұндай заңнамалардың қабылдануына бағытталған болып табылады.

Заңды тәжірибе — бұл заңды нормаларды шығару және іске асыру жөнінде құзыретті органдардың, лауазымды тұлғалардың және азаматтардың әдіс-тәсілдерінің жинақталған қызметтері.

Құқық қағидалары — құқық мәнін жасайтын, негізін қалайтын идеялар мен бастау. Құқықтың әрбір тарихи тұрпатына нақты қағидалардың сәйкес келуі. Атап айтсақ, құлиеленушілік құқықтық қағидада құқық субъектісінің құқығы танылмады, феодалдық құқықта үстемдік күш қағидасы жүргізілді, ал, буржуазиялық құқықта — кәсіпорын мен жұмысшылар арасындағы келісім-шарттар бостандық қағидасы болды. Қазақстан Республикасында демократиялық, заңдылық, азаматтардың заң алдындағы теңдік, мемлекет пен жеке тұлғаның өзара жауаптылығы. Міне, осындай жағдайларға байланысты, құқық жүйесі — қоғамдық қатынастарды реттеу көмегімен өзара байланысқан, келісілген және өзара әрекеттесуші заңды құралдардың жиынтығы.

Құқықтық жүйе – бұл құқықтық шынайылықтың басқа белсенді элементтерімен – құқықтық идеологиямен және сот тәжірибесімен біртұтас қарастырылатын құқық.	
Құқықтық жанұя — олардын көмегімен қоғамдық қатынастар реттелетін өзара байланысқан, келісілген және өзара әрекет етуші заңдық құралдардың жиынтығы.	
Құқықтың қайнар көздерінің ортақтығы негізінде бөлінген құқықтық жүйелердің жиынтығы	
Заң	Романо-германдық құқық – континентальды Еуропаның нормативтік-заңшығарушылық жүйелерінің жанұясы
Сот прецеденті	Прецеденттік құқық – нормативтік-соттық англо-саксондық құқықтық жүйелер жанұясы
Идеология	Мұсылмандық құқық және кеңестік құқық – діни-дәстүрлі, идеологизацияланған құқықтық жүйелер жанұясы

<p>Романо-германдық құқықтық жанұясының белгілері:</p> <ul style="list-style-type: none"> - оның қайнар көзі, біртұтас сатылы жүйені құратын нормативтік-құқықтық актілер болып табылады; - берілген сатылы нормативтік-құқықтық актілер жүйесінің басында жоғары заңдық күшке ие конституция (негізгі заң) түр; - құқықтың басты жасаушысы соттар емес, заңшығарушылар болады; - нормативтік жалпылаудың жоғары деңгейіне жету жіктелген нормативтік актілердің көмегімен орындалады; - заңға бағынышты нормативті актілер (регламенттер, нұсқаулар, циркулярлар және т. б.) маңыздылыққа ие; - құқық жеке және жария болып, сондай-ақ салаларға бөлінеді; - құқықтық әдет-ғұрып және заңдық прецедент көмекші, толықтырушы қайнар көз ретінде болады; - бірінші орында міндеттер емес, адам және азамат құқықтары болады; - берілген құқықтық жанұяның құрылысының негізгі қағидалары (теориясын) университеттерде өңделген және өңделіп жатқан заңдық доктрина ерекше маңыздылыққа ие.

Англосаксондық құқықтық жанұяның белгілері:

- құқықтың негізгі қайнар көзі соттық прецедент (нақты іс бойынша соттармен алыптастырылған және ұқсас істерге таралатын мінез-құлық ережелері) болып табылады;
- заңдық прецеденттер жеке (казустикалық) сипатта болады;
- құқықты қалыптастыруда (құқық шығармашылықта) басты рөлі, мемлекеттік органдар жүйесінде ерекше жағдайды иеленетін соттарға беріледі;
- бірінші орында міндеттер емес, ал ең алдымен сотпен қорғалатын адам және азаматтың құқықтары тұрады;
- көбінесе материалдық құқықты анықтайтын процессуалдық құқық (процедуралық дәлелдеуші) басшылықты маңызға ие;
- жіктелген құқық саласы болмайды;
- құқықты жеке және жария деп классикалық бөлу көрсетілмеген;
- статуттық құқық (заңнама) және заңдық әдет-ғұрып көмекші. толықтырушы қайнар көз ретінде болады;
- заңдық доктрина ережеге сай прагматикалық (субъективті-идеалистік бағыт) қосалқы сипатта болады.

Шариат үш саладағы құдіретті бағыттарды ұстанады:

- жалпы ережелер - исламдық дүниетану. Олар ұстанымдар (көзқарастар) мен мінез-құлықты анықтайды, индивидтің барлық әрекеттеріне ойластырылғандық және мақсатқа бағытталғандық сипат береді;
- адамның ішкі мінез-құлқын анықтайтын ережелер, яғни сөзім мен рухани қызмет әлемі;
- жекелік, отбасылық, қоғамдық, экономикалық және өмірдің басқа да салаларындағы азаматтың тәжірибелік мінез-құлқының кодексі.

Мұсылман құқығының қайнар көздері:

Құран – ислам дінінің басты уағыздары жинақталған мұсылмандардың қасиетті кітабы.

Сунна – Мұхаммедтің ғ.с. айтқан пікірлері, оның мінез-құлықтары, жасаған әрекеттерінің сипаттамасы.

Иджма - барлық мұсылмандардың бірлесуімен қол жеткізген құқықтық өлшемдердің міндеттері туралы келісім

Қияс - ұқсастық бойынша ақыл тоқтату.

**Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігі
Бәрімбек Бейсенов атындағы Қарағанды академиясы**

**Жоғарғы оқу орнынан кейінгі білім беру институты
Мемлекеттік-құқықтық пәндер кафедрасы**

Д Ә Р І С М Ә Т І Н І

**Тақырыбы: Құқықшығармашылық үрдісі
және заңды техника**

**Дәріс кафедра мәжілісінде талқыланып,
мақұлданды 2016 ж. «03» мамыр**

№ 23 хаттама

**Дайындаған: кафедра аға оқытушысы
полиция подполковнигі С.С. Түсіпбеков**

ҚАРАҒАНДЫ

Құқықшығармашылық үрдісі және заңды техника

Ж О С П А Р Ы

Кіріспе

Негізгі бөлім

1. Құқықшығармашылық, оның түрлері және қағидалары.

2. Заңды техника, құқықшығармашылық қызмет үшін оның мәні.

3. Нормативтік-құқықтық актілерді жүйелендіру.

Қорытынды

ҰСЫНЫЛАТЫН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қазақстан Республикасы Конституциясы. 2014ж.
2. Биекенов Н.А Шапаққызы У. Салкебаев Т С. Мемлекет және құқық теориясы сұрақ жауап. Қарағанды -2004ж.
3. Ғ.Сапарғалиев «Мемлекет және құқық теориясы» Алм. 1998ж.
4. Мухтарова А.Н . Мемлекет және құқық теориясы оқулық
5. Жоламан Д.Қ. Мемлекет және құқық теориясы оқулық. Алм. 1999ж.
6. Т.Ағдарбеков Мемлекет және құқық теориясы оқулық. Қарағ. 2003
7. Бұлғакова. Мемлекет және құқық теориясы. Алм.-2004
8. А.Котов, Д.Котов. Действующее право как система и толкование его норм. Алматы. 1999г.
9. Қазақстан Республикасының “Нормативтік құқықтық актілер туралы” заңы 24.03.1998 ж.
10. Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 29 желтоқсандағы N 2737 «Қазақстан Республикасының Конституциялық Кеңесі туралы» Конституциялық заңы.
11. Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 26 желтоқсандағы N 2733 «Қазақстан Республикасының Президенті туралы» Конституциялық заңы
12. Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 18 желтоқсандағы N 2688 «Қазақстан Республикасының Үкіметі туралы» Конституциялық заңы
13. Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 2 қарашадағы N 2592 «Республикалық референдум туралы» Конституциялық заңы
14. Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 16 қазандағы N 2529 «Қазақстан Республикасының Парламенті және оның депутаттарының мәртебесі туралы» Конституциялық заңы

Кіріспе

Нормативтік-құқықтық актілерді жүйелеу мақсаты құқықтық материалды тәртіпке келтіру, оларды анықталған белгілеріне байланысты топтастыру болып табылады. Жүйелеу қажетті нормативті актіні іздеуді жеңілдетеді және заңдылық талаптарына жауап береді. Бұл тұрғыдан, нормативті актілерді сыртқы жүйелеуді айтамыз. Ішкі сипаттағы жүйелеу құқықтық нормалардың ішкі бірлігіне жетуге, яғни құқықтағы қайшылықтар мен ақаулықтарды жоюға бағытталған.

Нормативтік-құқықтық актілерді жүйелеу деп жинақтар немесе кодекстер түрінде нормативтік-құқықтық құжаттарды белгілі бір тәртіппен ұйымдастыру, ретке келтіруді айтамыз. Ол заң шығарушыға, құқық қолданушыға, азаматтарға қажетті әрекет. Құқықтық мәліметті ғылыми негізделген жүйелеу құқық шығармашылық органдарына қысқа мерзімде әрекеттегі заңнаманы бағалауға, олардың қайшылықтарын, келіспейтін тұстарын, құқықтық реттеудегі ақаулықты анықтауға және оларды жою шараларын қабылдауға мүмкіндік береді. Заңнаманы жүйелеу құқық қолданушының қауырт еңбегін жеңілдетеді, қажетті норманы тез табуға және оны талқылауға көмектеседі. Заңнама қоғам мүшелеріне белгілі болуға тиісті. Олар түпнұсқалардан өздерінің құқықтары мен міндеттерін біліп отыруы қажет. Бұл тұрғындардың құқықтық мәдениетін көтеруге негіз болады. Құқықты жүйелеу ғылыми қағидаларға негізделуі тиіс және ғылыми тәсілдерді қолдануы қажет.

Әрбір мемлекет қоғамдық қатынастарда құқық нормасында реттелетін, қамтамасыз етілетін, қорғалатын және сақталатын заңдылық және құқықшығармашылық көмегі арқылы анықталған тәртіп орнатады. Құқықтық аймақтағы шығармашылық – мемлекеттік еріктің заңға айналуын білдіретін мемлекеттік әрекет, құқық қалыптастыру үрдісінің соңғы, қорытындылаушы кезеңі. Құқықшығармашылық - заңды актілерді жасау, жарыққа шығару не болмаса олардың заңды күшін жою, олардың алға қарай тиімділігін дамытуға бағытталған құқық қалыптастыру процессінің соңғы сатысы ретінде қоғамдағы объективті жағдаймен айқындалған мемлекет органдарының арнаулы қызметі.

Құқық шығармашылық маңыздылығына байланысты заң шығару және заңға бағынышты актілерді шығару деп екі үлкен топқа жіктеледі. Заң қабылдау құқығына мемлекеттегі ең жоғарғы өкілді орган құзіретті болады және оның актілерінің жоғарғы заңдық күші танылады. Заңға бағынышты нормативті актілерді қабылдау Президентке, үкіметке, министрліктер мен ведомстволарға, мемлекеттік комитеттерге, мемлекеттік басқарудың жергілікті органдарына, кәсіпорын, мекеме, ұйым басшыларына берілетін құқық.

Құқық шығармашылық процесі кезектілікпен жүргізілетін ұйымдастырушылық әрекеттердің жиынтығы, нормативті актілерді жасау және оның нұсқауларын адресаттарға жеткізу технологиясы. Заңшығармашылықтың бірінші кезеңі заң жобасын дайындау болып табылады. Заңдық бастамашылық - конституцияда анықталған, соған өкілеттілігі бір белгілі бір субъектілердің заң жобасын дайындап, оны заң шығарушы органға енгізуі және оның заң жобасы бойынша шешім қабылдау міндеттілігі. Қазақстан Республикасында заңдық бастамашылық құқығы ҚР Үкіметі мен Парламент депутаттарының тобына

берілген. Екінші саты заң жобасын талдау деп аталады. Ол парламенттің төменгі палатасында – Мәжілісте заң жобасын ұсынған субъектінің баяндамасын тыңдаумен басталады. Аса маңызды заң жобалары бүкілхалықтық талдауға түседі. Заң жобасын талдау бап бойынша немесе толықтай түрде жүзеге асырылады. Үшінші саты заңды қабылдау сатысы. Заң алдымен Мәжілісте, соңынан Сенатта қабылданады. Заң қабылдаудың екі түрлі тәртібі бар: заңдар көпшілік даусымен, яғни депутаттардың 50% + 1 дауыс жолымен немесе конституциялық заңдар басым көпшілік даусымен, депутаттардың үштен екі бөлігінің даусымен қабылданады. Парламент палаталарымен қабылданған заң актілері Президенттің қол қоюына жіберіледі. Қол қойылған заңдар іске асырылады. Төртінші саты заң актілерінің жарық көруі және заңды күшіне ену сатысы деп аталады. Жарияланбаған заңдар қолданылмайды. Қазақстан Республикасында ресми жариялану органдары ретінде Парламент жаршысы, Президент пен үкімет актілерінің жинағы, Егеменді Қазақстан танылған. Заңдардың заңды күшіне енуінің арнаулы тәртібі «Нормативтік-құқықтық актілер туралы» заңда көрсетілген.

Қазақстан Республикасының Парламентінде жүзеге асырылатын заң шығарушылық процесс - Қазақстан Республикасының Конституциясы (61, 62 бап.), 16.10.1995ж. қабылданған «ҚР Парламенті және оның депутаттарының мәртебесі туралы» ҚР Конституциялық заңының 3-тарауымен және «Қазақстан Республикасының нормативтік-құқықтық актілері туралы» ҚР 24.03.1998ж. заңымен реттелетіндіктен, оларға барынша сүйене отырып, қажетті тұстарын конспектілеу керек. Заң шығару процесінің: заң шығару бастамасы, заң жобасын талқылау, заңды қабылдау, заңды жариялау кезеңдеріне және ондағы процедуралар мен ерекшеліктерге аса назар салған жөн.

1. Нормативтік-құқықтық актілерді жүйелеудің түсінігі мен түрлері.

Жүйелеу – бұл нормативтік актілерді реттеу, оларды белгілі бір жүйеге келтіру. Ол заңнаманы қолдану ыңғайлылығын арттыру үшін көпшілікке түсінікті болуын қамтамасыз ету үшін қажет. Жүйелеудің түрлері:

- **инкорпорация** – бұл нормативтік актілердің мазмұнын өзгертпестен олардың әрқайсысы өзінің дербес заңдық мәнін сақтап қалатындай етіп, бір жинаққа біріктіру арқылы жүйелеу нысаны. Мұндай жинақта әрбір акт өзінің дербес мәнін сақтап қалады. Инкорпорацияның қағидалары: хронологиялық (оларды қабылдау уақыты бойынша), тақырыптық (белгілі бір тақырып бойынша) және т.б. Инкорпорацияны кім жүзеге асырғанына байланысты жинақтардың үш түрін бөліп қарастырады: ресми, официозды және бейресми. **Ресми жинақ** құқықшығарушы орган өзі жинақты дайындап, жариялаған кезде орын алады. **Официоздық жинақ** болып құқықшығарушы органның (мысалы, әділет министрлігі) тапсырмасы бойынша бірақ оның ресми көрініс таппаған қолдауы арқылы шығарылған жинақтар табылады. **Бейресми жинақ** болып ғылыми мекемелердің, баспалардың өз ынтасы бойынша құқықшығарушы органның арнайы өкілеттіктерінсіз шығарған заңнама жинақтары табылады.

- **консолидация** – бұл нормативтік актілердің мазмұнын өзгертпестен бірыңғай жинаққа біріктіру арқылы жүйелеу нысаны. Инкорпорациядан айырмашылығы – мұндай жинақта әрбір акт өзінің дербес мәнін жоғалтады. Мұнда нормативтік актілер олардың белгілі бір қызмет түріне қатыстылығы белгісі бойынша біріктіріледі (табиғатты қорғау, білім және т.б.). Консолидацияның ерекшелігі – онда инкорпорация мен кодификацияның белгілері табылады және ол кодификация мүмкіндігі болмаған жағдайда аралық кезең ретінде қолданылады.

- **кодификация** – мазмұнын өзгерте отырып, нормативтік актілерді бірыңғай логикалық біртұтас актіге біріктіру жолымен жүйелеу нысаны. Кодификация процесінде еекірген материалдар мен нормалардағы қарама-қайшылықтар жойылады, жаңа мінез-құлық ережелері қалыптасады, олардың өзара келісуі мен логикалығы қамтамасыз етіледі. Кодификациялық актінің дәстүрлі қалыптасқан түрі болып кодекс табылады, ол – бір сипатты қоғамдық қатынастардың белгілі бір саласын жан-жақты реттеуге мүмкіндік беретін ірі акт, құқықшығармашылық әдісі, барынша күрделі және жүйелеудің қиын түрі. Заңдарды кодификациялау жалпылай (заңдардың елеулі бөлігі қайта өңделеді), салалық (белгілі бір сала заңдарының нормалары қайта өңделеді), арнайы (қандай да бір құқықтық институттың нормалары қайта өңделеді) болуы мүмкін. Кодификация құқық нормаларын мазмұны бойынша және олардың жаңа заңдағы (кодекс, заңдар жинағы және т.б.) жүйеленген, ғылыми негізделген мазмұнын қайта өңдейді. Оның белгілері: бірінші, онымен тек арнайы органдар айналысады, екінші, оның нәтижесінде жаңа нормативтік акт пайда болады – кодекс, үшінші, кодификацияланған акт белгілі бір салада әрекет ететін басқа барлық актілердің ішіндегі негізгісі болып табылады.

2. Құқық шығармашылық ұғымы, түрлері және қағидалары.

Құқықшығармашылық заңды актілерді жасау, жарыққа шығару не болмаса олардың заңды күшін жою, олардың алға қарай тиімділігін дамытуға бағытталған құқық қалыптастыру процесінің соңғы сатысы ретінде қоғамдағы объективті жағдаймен айқындалған мемлекет органдарының арнаулы қызметі болып табылады. Құқық шығармашылықтың басты мақсаты – жаңа нормативтік-құқықтық актілерді өңдеп шығару және бекіту. Әрбір мемлекет қоғамдық қатынастарда құқық нормасында реттелетін, қамтамасыз етілетін, қорғалатын және сақталатын заңдылық және құқықшығармашылық көмегі арқылы анықталған тәртіп орнатылады. Құқық шығармашылық қызметі Конституцияда, регламентте, ержеде және т.б. нормативтік актілерде баяндалып, процесуалдық нормалар шегінде бекітіліп жүзеге асырылады және ол жаңа нормалар қабылдау, жою немесе бұрынғыдай өзгертулер мен толықтырулар енгізу жолымен жетілдіру болып табылады.

Құқық шығармашылық - бұл құзыретті органдардың заң нормаларын қабылдауға, өзгертуге және жоюға байланысты арнайы қызметі.

Құқық шығармашылық белгілері:

- ол белсенді, мемлекеттік, шығармашылық қызметті білдіреді;
- негізгі өнімі нормативтік актілерден көрініс тапқан заң нормалары;

- бұл қоғамды басқарудың маңызды құралы; мұнда оның даму бағдарламасы қалыптасады, маңызды мінез-құлық ережелері қабылданады;
- құқық шығармашылықтың деңгейі мен мәдениеті, қабылданған нормативтік актілердің сапасы – бұл қоғамның өркениеттілігі мен демократиялығының көрсеткіші.

Субектілердің түріне қарай құқықшығармашылық түрлері:

- халықтың мемлекеттік және қоғамдық өмірдің маңызды мәселелері бойынша жалпыхалықтық дауыс беруін референдум жүргізу көзіндегі **халықтың тікелей құқықшығармашылығы;**
- өкілетті мемлекеттік органдардың тікелей құқық орнықтырушы қызметі - **өкілетті органдардың құқық шығармашылығы;**
- әдет түрінде қалыптасқан немесе мемлекеттік емес ұйымдар қабылдаған нормаларды мемлекеттік санкциялауы - **жергілікті құқықшығармашылық.**

Құқық шығармашылық қағидалары:

- **ғылыми** – нормативтік актілерді дайындау процесінде әлеуметтік-экономикалық, саяси және басқа да жағдайларды, қоғамның дамуының объективтік қажеттіктерін және т.б. зерттеудің маңызы зор болады;
- **кәсібилік** – мұндай қызметпен құзыретті тұлғалар – заңгерлер, экономистер және т.б. айналысады; - **заңдылық** – бұл қызмет Конституцияның және басқа да заңдардың негізінде және шеңберінде жүзеге асырылады; - **демократиялық** – азаматтардың бұл процеске қатысу дәрежесін, қоғамдағы процедуралық нормалар мен институттардың даму деңгейімен сипаттайды; - **жариялылық** – құқық шығармашылық процестің көпшілік қауым үшін жасырын еместігін білдіреді.

3. Қазақстан Республикасындағы заң шығару процесі.

Қазақстан Республикасының Парламентінде жүзеге асырылатын заң шығарушылық процесс мемлекеттік биліктің бірден-бір бастауы – халық еркіндігінің қалыптасуын білдіреді және заң шығару қызметінің сатылары арқылы көрініс табады. Ол Қазақстан Республикасының Конституциясы (61, 62 бап.), 1995ж. 16 қазанда қабылданған «ҚР Парламенті және оның депутаттарының мәртебесі туралы» ҚР Конституциялық заңының 3-тарауымен және «Қазақстан Республикасының нормативтік-құқықтық актілері туралы» ҚР 1998ж. 24 наурыздағы заңымен реттеледі және заң шығару процесі бірнеше кезеңдер арқылы жүзеге асырылады:

- **заң шығару бастамасы** – заң шығару бастамасына құқығы бар Парламент депутаттары мен Үкіметке тиесілі нормативтік акті шығару туралы ұсыныс немесе актінің дайындау жобасы тек мәжілісте ғана жүзеге асырылады. Заң шығару құқығына ие субъектілер шеңбері заңнамада қатаң түрде анықталған.

- **заң жобасын талқылау** – бұл кезең құжатты қажетті сапаға жеткізу, қарама-қайшылықтарды, олқылықтарды, түсініксіз мәселелерді және т.б. жою үшін Парламентте талқыланады. Ерекше маңызды заң жобалары жалпыхалықтық талқылауға ұсынылады. Мәжіліс қаулысының негізінде оның тиісті тұрақты комитеттері заң шығару бастамасы субъектісінің енгізген заң жобасын алдын-ала талқылайды. Заң жобасы бойынша мәжіліс комиссиясының қорытындысы болған жағдайда ғана пленарлық отырыс өткізіледі. Мұнда заң жобасы бірнеше рет, әдетте, екі рет, кейде одан да көп рет пысықталады.

- **занды қабылдау** - Мәжіліс депутаттары қарастырып, жалпы санының үштен екісінің дауысымен мақұлданған, заң жобасы Сенатқа 60 күн ішінде қаралуға жіберіледі. Сенат депутаттарының жалпы санының көпшілік даусымен қабылданған жоба заңға айналып, Президенттің қол қоюына 10 күн ішінде беріледі. Президенттің вето құқығы тек заңның күшіне енуі тоқтата тұрады, өйткені Парламент заңды екінші рет қабылдауға құқылы. Бұл биліктің бөліну қағидасы «тежеу» жүйесінің қолданылуын білдіреді. Президенттің қарсылығын тудырған заң немесе оның баптары бойынша қайта талқылау мен дауысқа салу қарсылық жіберілген күннен бастап бір айдың ішінде жүргізіледі. Бұл мерзімді сақтамау Президент қарсылығының қабылдануын білдіреді. Егер Парламент оның әр палата депутаттарының жалпы санының үштен екісінің көпшілік даусымен бұрын өздері қабылдаған заңды толығымен немесе оның жекелеген баптарын қолдаса Президенттің қарсылығы жоққа шығарылады.

- **занды жариялау**- қабылданған актінің мазмұнын көпшілікке жеткізу. Заңдарды жариялау процесі және олардың күшіне енуі «Нормативтік құқықтық акт туралы» 1998ж. қабылданған және 2002ж. өзгерістер мен толықтырулар енгізілген заңмен реттеледі. Біздің Республикамызда заң актілері Парламент жаршысы басылымында жарияланады. Заңдардың күшіне ену мерзімі – аталмыш заңның 36бап. 1-тарм. сәйкес, егер сол актіде немесе оның күшіне енгізу жөніндегі актіде өзге мерзімдер көрсетілмесе, олардың ресми жарияланғанынан 10 күнтізбелік күн болып табылады.

Қорытынды

Нормативтік-құқықтық актілерді жүйелеу деп жинақтар немесе кодекстер түрінде нормативтік-құқықтық құжаттарды белгілі бір тәртіппен ұйымдастыру, ретке келтіруді айтамыз. Ол заң шығарушыға, құқық қолданушыға, азаматтарға қажетті әрекет. Құқықтық мәліметті ғылыми негізделген жүйелеу құқық шығармашылық органдарына қысқа мерзімде әрекеттегі заңнаманы бағалауға, олардың қайшылықтарын, келіспейтін тұстарын, құқықтық реттеудегі ақаулықты анықтауға және оларды жою шараларын қабылдауға мүмкіндік береді. Заңнаманы жүйелеу құқық қолданушының қауырт еңбегін жеңілдетеді, қажетті норманы тез табуға және оны талқылауға көмектеседі. Заңнама қоғам мүшелеріне белгілі болуға тиісті. Олар түпнұсқалардан өздерінің құқықтары мен міндеттерін біліп отыруы қажет. Бұл тұрғындардың құқықтық мәдениетін көтеруге негіз болады. Құқықты жүйелеу ғылыми қағидаларға негізделуі тиіс және ғылыми тәсілдерді қолдануы қажет.

Құқық шығармашылық ұғымы, түрлері және қағидалары. Қазақстан Республикасындағы заң шығару процесі. Нормативтік-құқықтық актілерді жүйелеудің түсінігі мен түрлері. «Құқық шығармашылық» – қоғам мен мемлекеттің құқықтық қажеттілігін тану мен баға беру процесі және де тиісті процедура шеңберінде өкілетті субъектілер тарапынан құқықтық актілерді жинақтап, қабылдау сынды анықтамаларды ұстағанымыз дұрыс болар. Мұнымен қатар, қандай да болмасын актілерді қабылдауға құқылы құқық шығармашылық субъектілерінің шаңберін айқындауға көңіл бөлуіміз қажет. Олардың құқықтары конституциялық мәртебемен жағдайланған. Құқық шығармашылық түрлерін (заң

шығармашылық, жергілікті өзін-өзі басқару органдарының құқық шығармашылығы, тікелей құқық шығармашылық, шартты құқық шығармашылық) қарастыра отыра, олардың бөліну өлшемдеріне негіздеу.

Құқық шығармашылық құзыретті органдардың заң нормаларын қабылдауға, өзгертуге және жоюға байланысты арнайы қызметінің маңыздылығын білу керек. Сонымен қатар құқық шығармашылықтың белсенді, мемлекеттік, шығармашылық қызметті білдіретінін, оның негізгі өнімі нормативтік актілерден көрініс тапқан заң нормалары, бұл қоғамды басқарудың маңызды құралы екендігін, мұнда оның даму бағдарламасы қалыптасып, маңызды мінез-құлық ережелері қабылданатынын, құқышығармашылықтың деңгейі мен мәдениеті, қабылданған нормативтік актілердің сапасы қоғамның өркениеттілігі мен демократиялығының көрсеткіші болатынына көз жеткізу. Субектілердің түріне қарай құқық шығармашылық түрлері: референдум - жүргізу; құқық орнықтырушы қызметі; мемлекеттік санкциялау сипаттамаларына мысалдар келтіру абзал. Әсіресе, құқық шығармашылық қағидалары: ғылыми, кәсібилік, заңдылық, демократиялық, жариялылық сынды тұжырымдамаларды жан-жақты, қисынды ой-пікірлермен бөліскен дұрыс.

Нормативтік құқықтық актілерді қабылдау процедуралар мен ерекшеліктері Қазақстан Республикасының Парламентінде жүзеге асырылатын заң шығарушылық процесс - Қазақстан Республикасының Конституциясы (61, 62 бап.), 16.10.1995ж. қабылданған «ҚР Парламенті және оның депутаттарының мәртебесі туралы» ҚР Конституциялық заңының 3-тарауымен және «Қазақстан Республикасының нормативтік-құқықтық актілері туралы» ҚР 24.03.1998ж. заңымен реттелетіндіктен, оларға барынша сүйене отырып, қажетті тұстарын конспектілеу керек. Заң шығару процесінің: заң шығару бастамасы, заң жобасын талқылау, заңды қабылдау, заңды жариялау кезеңдеріне және ондағы процедуралар мен ерекшеліктер. Нормативтік актілерді реттеу, оларды белгілі бір жүйеге келтіруде заңнаманы қолдану ыңғайлылығын арттыру үшін көпшілікке түсінікті болуын қамтамасыз ету маңызын білу қажет. Жүйелеудің түрлері: инкорпорация, оның қағидалары: инкорпорацияны түрлерін бөліп қарастыра отырып, консолидация. оның инкорпорациядан айырмашылығы, ал консолидацияның ерекшелігі туралы зерделеп, кодификация, кодификациялық актінің дәстүрлі қалыптасқан түрі кодекс болып табылатынын, заңдарды кодификациялау жалпылай, салалық, арнайы түрлері.

Заңды техника – бұл заңды құжаттарды құрастыру, ресімдеуге дайындау және оларды жүйелендіру мен есепке алудың ережелері, амалдары, әдіс-тәсілдерінің жиынтығы. Заңды техниканың түрлері: Құқық шығармашылық техникасы, нормативтік құқықтық актілерді жүйелендіру техникасы, нормативтік құқықтық актілерді есепке алу техникасы, жекелеген құқық қолдану актілерінің техникасы.

Құқық шығармашылық - бұл құзыретті органдардың заң нормаларын қабылдауға, өзгертуге және жоюға байланысты арнайы қызметі: заңнаманы жаңарту, тазарту, ондағы қарама-қайшылықтарды жою.

Құқық шығармашылық белгілері:

- ол белсенді, мемлекеттік, шығармашылық қызметті білдіреді;
- негізгі өнімі нормативтік актілерден көрініс тапқан заң нормалары;
- бұл қоғамды басқарудың маңызды құралы; мұнда оның даму бағдарламасы қалыптасады, маңызды мінез-құлық ережелері қабылданады;
- құқық шығармашылықтың деңгейі мен мәдениеті, қабылданған нормативтік актілердің сапасы – бұл қоғамның өркениеттілігі мен демократиялығының көрсеткіші.

Субектілердің түріне қарай құқық шығармашылық түрлері:

- халықтың тікелей құқық шығармашылығы;
- өкілетті органдардың құқық шығармашылығы;
- жергілікті (локальді) құқық шығармашылық.

Құқық шығармашылық қағидалары:

- ғылыми
- кәсібилік;
- заңдылық;
- демократиялық;
- жариялылық.

Қазақстан Республикасының Парламентінде жүзеге асырылатын заң шығарушылық процесс - Қазақстан Республикасының Конституциясы (61, 62 бап.), 16.10.1995ж. қабылданған «ҚР Парламенті және оның депутаттарының мәртебесі туралы» ҚР Конституциялық заңының 3-тарауымен және «Қазақстан Республикасының нормативтік-құқықтық актілері туралы» ҚР 24.03.1998ж. заңымен реттеледі.

Заң шығару процесінің кезеңдері:

- заң шығару бастамасы – заң шығару бастамасына құқығы бар Парламент депутаттары мен Үкіметке тиесілі нормативтік акті шығару туралы ұсыныс немесе актінің жобасын дайындау тек Мәжілісте ғана жүзеге асырылады.

- заң жобасын талқылау – бұл кезең құжатты қажетті сапаға жеткізу, қарама-қайшылықтарды, олқылықтарды, түсініксіз мәселелерді жою үшін Парламентте талқылануы.

- заңды қабылдау - Мәжіліс депутаттары қарастырып, жалпы санының үштен екісінің даусымен мақұлданған, заң жобасы Сенатқа 60 күн ішінде қаралуға жіберіледі. Сенат депутаттарының жалпы санының көпшілік даусымен қабылданған жоба заңға айналып, Президенттің қол қоюына 10 күн ішінде беріледі.

- заңды жариялау- қабылданған актінің мазмұнын көпшілікке жеткізу. Заңдарды жариялау процесі және олардың күшіне енуі «Нормативтік құқықтық акт туралы» 1998ж. қабылданған және 2002ж. өзгерістер мен толықтырулар енгізілген заңмен реттеледі. Біздің Республикамызда заң актілері Парламент жаршысы басылымында жарияланады.

Жүйелеу – бұл нормативтік актілерді реттеу, оларды белгілі бір жүйеге келтіру. Ол заңнаманы қолдану ыңғайлылығын арттыру үшін көпшілікке түсінікті болуын қамтамасыз ету үшін қажет.

Жүйелеудің түрлері:

- инкорпорация – бұл нормативтік актілердің мазмұнын өзгертпестен олардың әрқайсысы өзінің дербес заңдық мәнін сақтап қалатындай етіп, бір жинаққа біріктіру арқылы жүйелеу нысаны.

Инкорпорацияны кім жүзеге асырғанына байланысты жинақтардың үш түрін бөліп қарастырады: ресми; официозды (қолдаушы); бейресми.

- консолидация – бұл нормативтік актілердің мазмұнын өзгертпестен бірыңғай жинаққа біріктіру арқылы жүйелеу нысаны. Инкорпорациядан айырмашылығы – мұндай жинақта әрбір акт өзінің дербес мәнін жоғалтады.

Консолидацияның ерекшелігі – онда инкорпорация мен кодификацияның белгілері табылады және ол кодификация мүмкіндігі болмаған жағдайда аралық кезең ретінде қолданылады.

- кодификация – мазмұнын өзгерте отырып, нормативтік актілерді бірыңғай логикалық біртұтас актіге біріктіру жолымен жүйелеу нысаны. Кодификациялық актінің дәстүрлі қалыптасқан түрі: Кодекс, Жарғы, Ереже болып табылады, ол – бір сипатты қоғамдық қатынастардың белгілі бір саласын жан-жақты реттеуге мүмкіндік беретін ірі акт, құқықшығармашылық әдісі, барынша күрделі және жүйелеудің қиын түрі.

Заңдарды кодификациялау түрлері:

- жалпылай (заңдардың елеулі бөлігі қайта өңделеді),
- салалық (белгілі салалық заң нормасы қайта өңделеді),
- арнайы (қандай да бір құқықтық институттың нормалары қайта өңделеді).